

fra Tugomir Soldo

DRŽANJE KATOLIČKOG SVEĆENSTVA U HERCEGOVINI ZA VRIJEME DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Predgovor

ostavštini dr. Krunoslava Draganovića pronađen je jedan do sada neobjavljivan i nekorišten tekst (nepune 33 gusto tipkane stranice), čiji je autor fra Tugomir Soldo, član Hercegovačke franjevačke provincije. Tekst, zapravo dugačko pismo, nosi nadnevak 27. prosinca 1951., a kao mjesto nastanka navodi se San Remo u Italiji, gdje se fra Tugomir našao u emigraciji nakon Drugoga svjetskog rata. Kako se jasno vidi iz uvodnoga dijela pisanog materijala fra Tugomir je pristao na zamolbu dr. Krunoslava Draganovića, koji je skupljao građu s namjerom da napiše odgovor na knjigu *Magnum crimen* Viktora Novaka, napraviti detaljan osvrt o događanjima u čapljinskom kraju u ljeto 1941. godine, o vlastitoj ulozi u tim danima te općenito o djelovanju i ponašanju katoličkih svećenika i redovnika u Hercegovini tijekom Drugoga svjetskog rata. Viktor Novak je, da podsjetimo, 1948. god. u svom propagandnom djelu *Magnum crimen*,¹ koje se u znanstveno-stručnoj javnosti u međuvremenu kvalificira kao “nadrihistoriografski pamflet”;² optužio “najveći dio klera” za “proustašku orijentaciju” i za najteža ratna zlodjela u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske (dalje NDH). Po sjećanju povjesničara Bogdana Krizmana povijest nastanka i namjene ove Novakove knjige povezana je djelomično i s dogovorima njegova oca Hinka Krizmana (ministra u vladama kraljevske i komunističke Jugoslavije) i Dušana Brkića (ministar u hrvatskoj komunističkoj vladi u Zagrebu) s Viktorom Novakom, da se Novakov pamflet iskoristi kao pripremni materijal za suđenje nadbiskupu Stepincu 1946.

¹ VIKTOR NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948. Sredinom 1980-tih objavljen je u Beogradu reprint ove knjige s predgovorom Jakova Blaževića (V. Novak, *Magnum crimen*, Nova knjiga, Beograd, 1986.).

² ZLATKO MATIJEVIĆ, “Magnum crimen’ hrvatske historiografije. Hrvatski katolički pokret i stvaranje jugoslavenske države u interpretaciji Viktora Novaka”, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (ur. S. Lipovčan i Lj. Dobrovšak), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2005., str. 137.

god.³ No, djelo je iz tiska izišlo dvije godine kasnije i (po)služilo je barem pola stoljeća kao klasični propagandistički “materijal” protiv Katoličke crkve (a i danas ima poseban status u nacionalističkom diskursu srpske historiografije!). Međutim, najučinkovitijim se Novakov *Magnum crimen* pokazao u opravdavanju i skretanju pozornosti s velikoga broja pogubljenih svećenika i redovnika Katoličke crkve tijekom rata i u neposrednom poslijeratnom razdoblju od strane partizana i jugoslavenskih komunističkih vlasti. O ponašanju na smrt osuđenih ili bez suda pogubljenih svećenika i redovnika ovako zaključuje dr. Jure Krišto (prvi koji se sustavno počeo baviti ovim pitanjem u epohi postjugoslavenske historiografije): “Za većinu se pouzdano zna da nisu počinili nikakva zla djela, te da su potpuno nevini osuđeni i ubijeni. Štoviše, samo se izuzetno malom broju katoličkih svećenika može ukazati na nemoralna i nečovječna djela. No, to treba pobliže osvijetliti.”⁴ Ponašanje katoličkih svećenika i redovnika u složenim (ne)prilikama i teškim okolnostima Drugoga svjetskog rata je, dakako, važna i historiografski i dalje posebno zamamna tematika, jer se zbog nagomilanih konstrukcija i laži, manjkavosti izvora i debelih nanosa ideologiziranih verzija potrebno mukotrpno probijati do što vjerodostojnijeg prikaza.

Kao vrlo zanimljiv prilog u mukotrpnom procesu rekonstrukcije ratne hercegovačke zbilje pokazuje nam se pisani materijal fra Tugomira Solde. Novak je u svojoj knjizi naročito teškim optužbama okarakterizirao upravo njegovo djelovanje u Čapljini 1941. godine. O njemu na str. 675. piše ovako:

Fra Tugomir Soldo, rodom iz Širokog Brijega, kao župnik u Čapljini počinio je mnoga ustaška nedjela. On je organizator pokolja Srba u Čapljini 1941. Kao član odbora za istrebljenje Srba, isticao se i kao revan misionar, pripravljavajući “psihologijski temelj” terorom i ubojstvima svih onih koji bi se ma čime pokazali kao protivnici njegovim prozelitskim nastojanjima. U crkvi je harangirao protiv Srba koji još nisu prešli na katolicizam. Poslije njegovih podjarivanja često su vršena masovna klanja Srba. Tako je bio pokolj 600 žena i djece, koje su pobacali u jamu Širmance (treba Šurmance, op. I. Š.). Dosljedan je bio i u suradnji sa Nijemcima i Talijanima, dostavljajući im vijesti protiv NOP-a. Ustaške ideje je širio među djecom i na satovima vjeronauka, pa je njegovim zalaganjem omladina u Čapljini bila neobično zatrovana mržnjom protiv Srba. Pred dolazak pobjedonosne NOV-e pobjegao je fra Soldo zajedno s ustašama i Nijemcima. Za ustaška nedjela odlikovao je poglavnik fra Soldu ‘redom za zasluge II. stupnja’.

Fra Tugomirov odgovor je, da podsjetimo, bio namijenjen internoj uporabi, ali je zacijelo dobro kada i takav dokument izađe u javnost (makar i sa zakašnjenjem od 60 godina), ako ništa drugo ono zbog poštivanja davno proklamiranog načela “audiatur et altera pars”. No, njegov iscrpan osvrt, kako se čini, pruža nam uvid u daleko više od autorova

³ *Večernji list*, 30. rujna 1989., str. 10-11. U Beogradu se (kod “Skadarlije” i “Ruskog cara”) još tijekom rata sastajalo društvo intelektualaca koje je za cilj imalo objavljivanje protuhrvatskih i protukatoličkih tekstova. Za sve navedene podatke vidi JURE KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, I., Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 1998., str. 18, bilj. 4.

⁴ *Večernji list*, 30. rujna 1989., str. 12.

sjećanja pro domo sua. Očekivano, Soldo kod Novaka pronalazi veliki broj činjeničnih pogriješaka (izvrtanja, brkanja i izmišljanja “podataka”), no u prvom dijelu svoga teksta, u kojem se dotiče vlastite uloge i zbivanja u čapljinском kraju, uspijeva s dosta uvjerljivim i u mnogim elementima provjerljivim prikazom zbivanja nametnuti upravo suprotnu tezu: ne samo da nije to činio što mu Novak stavlja na teret, nego se suprotstavljao stvarnim organizatorima progona, štitio i zauzimao se za progonjene Srbe. U drugom dijelu teksta, Soldo prikazuje, čini se posve otvoreno, djelovanje svoje subraće, hercegovačkih franjevaца, dok u trećem dijelu istim pristupom prikazuje djelovanje svećenika Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije. Dakako da autor gotovo isključivu pozornost posvećuje imenima onih svećenika i redovnika koje je Viktor Novak apostrofirao u svom djelu.

Ovaj dokument donosimo (pretipkano) u originalnoj autorovoj verziji. Tekst je izvorno natipkan strojopisom, bez bilješki u podnožju teksta, a na pojedinim mjestima autor je precrtavao i umetao riječi ispisavši ih rukom. Nastojali smo tekst reproducirati u izvornom obliku, ispravljajući samo neke očigledne tipkarske i pravopisne pogriješke, a budući da se u dokumentu pojavljuje izuzetno puno imena, odlučili smo se u dodatku objaviti kratke životopise onih osoba do čijih smo biografija uspjeli doći. U Soldinu tekstu nema ni naslova ni podnaslova jer je on svoj osvrt koncipirao kao pismo. Ovdje su ipak – zbog lakšeg snalaženja u prilično dugom tekstu – umetnuti podnaslovi; valja dakle imati na umu da oni nisu Soldini nego priređivačevi. Također su i podnožne bilješke u Soldinu tekstu priređivačeve, a stavljene su tamo gdje je bilo nužno pojasniti neki događaj ili pak dopuniti ili ispraviti Soldu.

dr. sc. Ivica Šarac

Sveuč. prof. Dr K[runoslavu] Draganoviću
Via Tomacelli, 132
Roma

San Remo, 27. XII. 1951.

[Općenito o Novaku i Magnum crimen]

Dragi Profesore, hvala Ti lijepa na pismu za *Magnum Crimen*. I već sam prelistao *Magnum Crimen* od Viktora Novaka i tu i tamo ponešto pročitao, pa sam došao do uvjerenja da nema smisla sa Novakom gubiti vrijeme. Prije svega on piše očito tendenciozno i zlonamjerno, pa ga nitko neće uzeti ozbiljno. Osobito kad je i sam Novak u predgovoru kazao čitateljima, da je odavno nešto tako o kat[oličkom] kleru kanio napisati. Nadalje, iz knjige se jasno razabire da Novak i mi stojimo na dva suprotna pola. On ne može a da ne vidi zlo u objektivno dobrim svećeničkim činima. Za nj su strašno zlo govori preuz[višenog] nadb[iskupa] Stepinca i čitavi rad klera i katoličke inteligencije. Šta više, on je čak i na početku drugoga polustoljeća 20. vijeka ostao u toj mjeri zasukani masonski mračnjak,⁵ a vidi

⁵ Da je Viktor Novak bio član masonske organizacije, očito je tada bila općepoznata činjenica. Primljen je u masonsku ložu “Dositelj Obradović” u Beogradu 1924. godine (usp. Z. MATIJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 137).

u Isusovcima mrak, zlo. Nadalje, Novak je stara prodana masonska jugoslavenska mješina. Vjerojatno ga progoni izgubljena sreća i izdana savjest, pa možda drži da će mu biti lakše duši, ako mu uspije što bolje oblatiti Crkvu i kler. Iz svega što sam pročitao, dobio sam dojam da za nj nema lijeka. On je, najblaže budi rečeno, i gluh i slijep za istinu. Nema dvojbe, on je lupio o dno i samo Bog mu može pomoći. Ja stvarno ne znam radi čega ćeš mu ogovarati na *Magnum Crimen*. Ja držim da nije vrijedno ni potrebno braniti se od jednoga Novaka. On doista ne zaslužuje ni riječi. Za nj se samo dobre duše mogu Bogu moliti, a do tle pustiti ga da se guši u "slavi" koju je postigao sa *Magnum Crimen*. To je moje mišljenje.

Ali ipak, jer Ti želiš i tražiš, napisat ću o radu katoličkoga klera u Hercegovini za vrijeme rata, pa neka imaš u svome arhivu. Pogotovo, kada nitko do sada nije o tome ništa pisao. Upozorit ću ne samo na "nevješto" pisanje V. Novaka o našoj nedavnoj prošlosti, nego i na kontradikcije, na "vjerodostojnost" njegovih izvora i na potpuno izvrtanje činjenica. A da slika bude jasnija usput ću se osvrnuti i na opće stanje i zbivanja u Hercegovini za vrijeme rata, osobito u Čapljini. Čapljinski su događaji bili doista strašni, pa je Čapljina s pravom izvikana. Treba sve postaviti na svoje mjesto i neka se točno znade tko snosi odgovornost za zbivanja i događaje u Čapljini. Razumije se da ću govoriti samo o stvarima koje su mi poznate. A mnogo mi je toga poznato, jer sam tako reći čitavo vrijeme bio "na rampi", pa sam mnogo toga mogao vidjeti i čuti.

I.

[Fra Tugomir Soldo i čapljinska zbivanja 1941. godine]

Osvrnut ću se i na sve osobe iz Hercegovine koje Novak napada. Ali najvećma ću se zadržati na sebi, jer najbolje poznam vlastitu ulogu za vrijeme rata i jer, čini mi se, Novak najteže tereti mene. Novakovo pisanje o meni može poslužiti kao klasičan primjer kako je Novak o stanju sve na glavu izvrnuti i šta treba držati do Novakovih izvora. Ljudima Novakova kova uspijeva reći redovito koju poluistinu, ali njemu, Novaku, u mome slučaju nije uspjelo reći čak ni to. On krivo donosi i mjesto moga rođenja i ne zna moju službu. Eto, najprije ću o sebi i o prilikama u Čapljini.

U *Magnum Crimen* na str. 675. Viktor Novak veli o meni da sam rodом iz Š. Brijega, da sam bio župnik u Čapljini i da sam "kao župnik u Čapljini počinio mnoga ustaška nedjela"; da sam bio "organizator pokolja Srba u Čapljini"; da sam bio "član odbora za istrjebljenje Srba"; da sam bio "revan misionar" i da sam "pripravio terorom i ubojstvima psihologijski temelj svih onih, koji su bili protivnici njihovih prozelitskih nastojanja"; da sam "u crkvi harangirao protiv Srba, koji još nisu prešli na katolicizam"; da je poslije njihovih harangiranja često vršen pokolj Srba i da je nakon toga izvršen pokolj od 600 žena i djece, koje su pobacali u jamu Šurmance; da sam "širio ustaške ideje među djecom", pa i na satovima vjeronauka i da je mojim "zalaganjem omladina u Čapljini bila neobično zatrovanja mržnjom protiv Srba"; da me je za "ustaška nedjela" Poglavnik odlikovao "redom za zasluge II. stupnja"; da sam prekrštavao Srbe i da me je u tome poslu potpomagao fra Andrija Jeličić; da su moje metode prekrštavanja bile povezane s terorom i da je zbog toga redovno žetva duša bila obilna, te da su neki Srbi, mada su prešli na katolicizam, stradali i ubijeni;

da sam bio “dosljedan u suradnji s Talijanima i Nijemcima”.

Tako veli Viktor Novak o meni. Ne veli, odakle je uzeo ove izvore, ali bit će da je, kao i za druge, bio izvor *Dokumenti o protunarodnom radu*.⁶ Jedino spominje izvor za odlikovanje.⁷ A da je to neki čestit čovjek pomislio o meni, bilo bi mi krivo. A kada je to Viktor Novak napisao, onda mi nije ni krivo ni mrsko. I jednome Novaku ja nikada na to ne bih ni riječi odgovorio. Novak to ne zaslužuje. Ali dajem Tebi za informaciju i da imadneš pregled događaja, jer si tražio. Osim toga, ovaj moj primjer može Ti poslužiti da u najmanju ruku posumnjaš u vjerodostojnost njegovih i ostalih izvora.

1. Ja nisam rođen u meni tako dragome Širokom Brijegu, nego u selu Dragićini-Čerin, daleko od Š. Brijega barem 20 km.

2. Nikada nisam bio župnik u Čapljini, kako mi to veli Novak. Ja sam bio kateheta od 1938. g. do pada Čapljine 1944. Najprije sam bio kateheta pučkih škola i ženske stručne škole, a kasnije 1940. imenovan sam katehetom građanske škole i ujedno bio vjeroučitelj ženske stručne škole i šegrtske škole, a do 1941. u jesen bio sam vjeroučitelj i pučkih škola. Čapljinski župnik od 1936-1943. g. bio je fra Andrija Jelčić, a od 1943. do svoje mučeničke smrti 1945. g. bio je fra Petar Sesar. Usput napominjem da je fra A. Jelčić bio veoma tih i povučen čovjek, veoma obljubljen župnik, a među svećentvom je smatran uzorom razboritosti. Za župnikovanja fra P. Sesara nijednome Srbinu nije pala ni vlas s glave. I ako su neznčajni Novakovi podatci o meni, nije mi mrsko, što se je prevario i o mome mjestu rođenja, kao i o mojoj službi. I tu mu se vidi “vjerodostojnost” izvora. A nije se trebao prevariti. Imao je Šematizam⁸ pred sobom, jer ga više puta citira pa je mogao vidjeti gdje sam rođen, a opet u Čapljini i okolini znade svako dijete da ja nikada nisam bio župnik.

3. Novak mi veli da sam “kao župnik u Čapljini počinio mnoga ustaška nedjela” i malo kasnije nadodaje da sam bio “organizator pokolja Srba u Čapljini 1941. g.”. Kao župnik nisam mogao učiniti nikakva “ustaška nedjela”, jer naprosto nisam nikada bio župnik. No, mogao sam to učiniti kao kateheta i kao čovjek. Bilo bi mi drago da je Novak naveo bilo koje od tih ustaških nedjela, koje sam počinio. Tada bih mu mogao odgovoriti. Ja znam i ja sam svjestan da nisam počinio nikakva zlodjela. Možda Novak smatra ustaškim nedjelima spašavanje Srba. I to je vjerojatno, jer Novak ima “svoju” etiku. No, o tome malo kasnije.

Nije vjerojatno da Novak ne zna tko je bio organizator pokolja u Čapljini. On je, vidi se, imao dokumente u ruci pa ih je trebao malo bolje analizirati. Apsolutno je nevjerojatno da čapljinski Srbi ne znadu dobro tko je bio organizator i izvršitelj pokolja Srba u kotaru Čapljini. I oni znadu dobro kako je bilo napeto stanje između mene i “organizatora” i izvršitelja pokolja u Čapljini. Ali o tome malo kasnije.

Organizator pokolja morao bi biti neka vlast ili, u najmanju ruku, suučesnik u vlasti. A ja do sada nisam nigdje bio nikakva vlast, pa ni u Čapljini. Nisam bio nikakav ni suučes-

⁶ Puni naslov glasi: *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946. Priredili: Joža Horvat i Zdenko Štambuk.

⁷ Na str. 675, bilj. 158, Novak kao izvor podatka o odlikovanju fra Tugomira Solde navodi: “Iz kartoteke za odlikovanja u NDH”.

⁸ Misli na *Opći šematizam katoličke Crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1939. koji je priredio dr. Krunoslav Draganović.

snik u vlasti ni jednoga časa, pa kao takav nisam mogao biti organizator ničega. Prije rata bio sam samo član Napredka i Hrv[atske] čitaonice u Čapljini, a 1941. i 1942. g. bio sam tajnik Sirotinjske Kuhinje, na kojoj sam jednako davao hranu i srpskoj siromašnoj djeci kao i hrvatskoj. God. 1943. i nešto malo 1944. zamjenjivao sam direktora gimnazije, dok je on bio u vojsci. To su sve moje civilne funkcije koje sam do sada u životu imao. I nijedna nije inkompatibilna s mojim svećeničkim zvanjem. I držim da sam ih obadvije časno vršio. Srpska djeca i majke u Čapljini mogu Novaku posvjedočiti da su jednako dobivali toplu hranu kao i druga djeca. A Srbi nastavnici na nižoj gimnaziji u Čapljini (gdje sam i ja bio nastavnik) sigurno će Novaku posvjedočiti da im ni rođeni brat ne bi bio bolji, nego li sam im ja bio. I bili su mi jako zahvalni i uvijek su isticali moje razumijevanje i sućut koju sam imao prema njima kao i prema srpskoj djeci u školi. Uostalom, to mogu posvjedočiti i svi Hrvati nastavnici. A Novak im može vjerovati, jer su to svi odreda bili jugoslaveni i kao takvi bili po kazni u Čapljinu premješteni. Eto to su sve moje civilne funkcije u mom životu.

Od 11. IV. do prvih dana mjeseca lipnja 1941. g. vlast je imao odbor, koji je bio sastavljen od Pere Jukića, don Ilije Tomasa (prvih 10-15 dana i Joze Rebca, načelnika), Martina Prkačina, Pave Jelčića i Ivana Rebca. Svi su ovi ljudi bili veoma čestiti, samo se je Ivan Rebac kasnije pokazao da je čovjek, u najmanju ruku, sumnjive vrijednosti. No, dok je djelovao zajedno s Odborom, bio je pristojan i dobar, ali kasnije se govorkalo da je za vrijeme rada Franje Vege moralno potpomagao Veginu akciju. Koliko je u tome bilo istine, ne znam, ali mi je u najmanju ruku izgledao sumnjiv tip.

Ovaj Odbor, za čitavo vrijeme svoga trajanja, može se bez pretjerivanja reći, radio je UZORNO, ljudski, kršćanski i hrvatski. Za vrijeme "vladavine" ovoga odbora, nije pala nijedna vlas s glave ni jednom Srbinu. Treba znati, da je pod vodstvom Jukića, Joze Rebca i don I. Tomasa razoružan u Čapljini čitavi puk vojske; da se nijednom srpskom vojniku i časniku nije ništa dogodilo; da je skoro sva vojnička imovina, osim oružja, spašena Hrvatskoj Državi. Ali isto tako treba istaknuti da su Srbi bili lojalni i mirni građani. Barem naoko. Može se čak reći da su bili i robski lojalni.

S ovim odborom ja sam čitavo vrijeme bio u dobrim i tijesnim odnosima. I prije nego li su postali odbornici u Ustaškom stanu u Čapljini. Što više, ja sam na neki način njihovu imenovanju i "kumovao". Na 10. travnja 1941. dr Pavo Canki bio je imenovao i odredio mene da preuzmem i organiziram vlast u Čapljini; da imenujem povjerenike u općini, željezničkoj postaji, duhanskoj stanici; da organiziram razoružanje vojske tako da dopukovnik Ivanišević zadrži Hrvate vojnike i časnike i nadalje pod oružjem radi mira i reda u kotaru, a vojnike i časnike Srbe razoruža i mirno uputi svojim kućama; da Ivanišević preuzme kotarsku vlast i da kao stručno lice bude u svemu savjetnik i pri ruci Ustaškom stanu; da se HSS ukloni s uprave, kao i Jozo Rebac, načelnik itd. Cankijeve su sve naredbe bile pametne i trijezne osim one, da ja preuzmem vlast, da se ukloni Jozo Rebac i HSS. No, ja sam bio još trjezniji, pa Cankija nisam poslušao. Pozvao sam pok. don Iliju Tomasa i Peru Jukića i s njima otišao u općinu k Jozi Rebcu. Svoj trojici pročitao sam Cankijeve naredbe i zamolio ih da njih trojica kao pametni i iskusni ljudi i čestiti Hrvati organiziraju i preuzmu vlast u Čapljini; da ću ja urediti sa Cankijem pitanje Joze Rebca i sudjelovanje HSS; da ja osobno ne mogu u pitanje i organizaciju vlasti ulaziti, jer sam zaposlen i jer nemam dovoljno iskustva i znanja, i da ti poslovi meni ne odgovaraju. I ovi ljudi preuzeli

su za čas svu vlast u svoje ruke i organizirali razoružanje jugoslavenskog puka u Čapljini. Ja sam jedino imao saopćiti dopukovniku Ivaniševiću njegovu ulogu i ujedno mu kazati da su se tri srpska poručnika dogovorila da će ga likvidirati pa da se dobro pazi. Pokušao sam mu to saopćiti, ali nije bilo moguće. Ja sam nakon toga otišao u Goricu kod Imotskoga gdje se Canki bio sklonio kod župnika fra Serafina Dodiga i saopćio sam mu da je vlast organizirana, da je vojska razoružana; da u Jozu Rebca ne dira; da HSS ne uklanja, nego da primi suradnju svih Hrvata, jer se raduju Hrvatskoj i surađuju na njezinom uskrснуću; da se Seljačka zaštita iz Trebižata lijepo angažirala itd. I moram priznati da je Canki tada sve ovo usvojio i u tome pravcu dao druge upute i naredbe koje sam ja donio u Čapljinu “odboru”. I koliko mi je bilo drago to radi HSS, isto mi je bilo drago i radi moje osobe, što nisam imao nikakve uloge. I tada je Canki ovaj odbor popunio još s Martinom Prkačinom, Pavom Jelčićem i Ivanom Rebcem. Nakon 15 dana iz odbora je ispaao Jozo Rebac, ali nika-da nisam znao po čijem naređenju. Vjerojatno po naređenju stožernika Stanka Šarca, a na intrige Dane Vege.

Ovaj odbor djelovao je u iznimno teškim vremenima i okolnostima. Nakon što je razoružao puk vojske i preuzeo vlast, prekinuo je željeznički promet i onemogućio slanje vojske i hrane vojsci na front u Crnu Goru. Radi toga, nakon dva tri dana navalila je na Čapljinu dočasnička škola iz Bileće sa još nešto vojske da uspostavi promet i kazni “pobunjenike” u Čapljini. I ta vojska počinila je velika nedjela i zlodjela u selima Struge i Trebižatu. Pobila je žena, djece i staraca, ako se ne varam, oko 27.⁹ Isto tako zapalila je dosta kuća i zgrada, a u samoj Čapljini porazbijala je trgovine i radnje Hrvata i djelomično pljačkala. Govorkalo se je na sav glas da su s njima surađivali i učestvovali i domaći Srbi,¹⁰ ali se odbor na to nije osvrtao i nije dozvolio da se išta dogodi Srbima. I ništa im se nije dogodilo. Jedino su naoružani seljaci od Čapljine, Brotnja i Ljubuškoga, koji su dva sata vodili borbu sa jugoslavenskim vojnicima i dočasničkom školom po brdima oko Čapljine, porazbijali srpske radnje i ponešto pljačkali. Ali to je stanje nereda trajalo samo dva sata, dok se odbor nije povratio u Čapljinu i red uspostavio. A razbijala je pobješnjela masa

⁹ U tadašnjim podacima Ministarstva vanjskih poslova NDH poimenično je navedeno 25 žrtava (*Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države. Nezavisna Država Hrvatska na braniku nove Europe*, Zagreb, 1942., reprint Zagreb, 1991., str. 33). U izvješću Kotarske oblasti Čapljina od 2. prosinca 1941. navode se imena 20 ubijenih osoba u Čapljini i okolici; za većinu žrtava opisane su ukratko i okolnosti u kojima su stradali. Ranjenih je prema istom izvješću bilo 7 osoba, 140 uhićenih osoba u Čapljini, Strugama i Gabeli te desetak zapaljenih kuća (ZDRAVKO DIZDAR – MIHAEL SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Dom i svijet, Zagreb, 1999., dok. br. 26, str. 213-216). Sva imena navedena u izvješću Kotarske oblasti nalaze se i na popisu dokumenta Ministarstva vanjskih poslova NDH. U oba izvješća se donose opisi ubijanja starih osoba, žena i djece. Uglavnom se na ova dva izvješća referira kasnija literatura koja se bavila travanjskim sukobima u čapljinskom kraju (usp. IVICA PULJIĆ - STANISLAV VUKOREP - ĐURO BENDER (prir.), *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, Humski zbornik – V., Zagreb, 2001., str. 18-22; STANISLAV VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, Detecta, Zagreb, 2005., str. 16-18; TOMO VUKŠIĆ, “Pogled na stradanja Hrvata i Katoličke crkve u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, *Hrvatska misao*, 34/25., Sarajevo, 2005., str. 83-84).

¹⁰ Za ove tvrdnje usp. KASIM GUJIĆ, “Sajna borba Ustaša sa srpskom vojskom i četnicima u Čapljini”, *Napretkova Božićna knjiga*, ur. ILIJA BRĐANOVIĆ, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak” u Sarajevu, 1941., str. 80.

kada je vidjela kako su Srbi porazbijali hrvatske radnje. No, ni tada se nijednom Srbinu nije ništa dogodilo. Drugi nered i neljudski postupak napravio je bivši emigrant ustaša ZOVKO od Imotskoga. Držao je da ustaša emigrant ima svu vlast svagdje, pa je prebiraio u vlakovima vojnike Srbe koji su se vraćali iz Crne Gore kućama. Kod kojih bi nalazio velike sume novca, dovodio bi ih u općinu i tukao da mu priznaju odakle im toliki novci. Vojnici su to sami odmah priznavali i Zovko je to dobro znao da im je dijeljen novac pri paljenju jugosl[avenskih] dinara u Crnoj Gori, pa ih je opet znao "ustaški" ćuškat. Odbor je protiv takvog postupka protestirao, ali nije bilo koristi, jer je ZOVKO "ustaša" emigrant. Na sreću, Zovko je bio u Čapljini samo dan i po, pa nije dugo vremena trajalo njegovo haračenje. Treću sramotu napravio je zloglasni ANDRIJA BULJAN, rodom iz Čapljine, inače po zanimanju džepokradica. Taj je tip prije rata hodao samo po vlakovima i sajmovima i okrađao ljude. U Čapljini je malo boravio. Od Hrvata svak ga se stidio. Taj je tip na svoju ruku stavio U na glavu i pušku na rame i tamo od Bune do Mostara uskakao u vlak i prebiraio časnike i vojnike, dok ga jedna skupina časnika nije uspjela svezati i ruku mu ozlijediti i na stanici u Mostaru vlastima predati. Kada je odbor u Čapljini doznao za taj slučaj, javio je u Mostar Stanku Šarcu odmah telefonski da je Buljan obični džepokradica, da je na svoju ruku zaustašio da može bolje pljačkati; da ga zatvore i privedu sudu. Ja sam bio prisutan kada je to Pero Jukić telefonirao u Mostar. Zbog ozlijeđene ruke Buljan se je zadržavao bez potrebe, nakon ozdravljenja, u bolnici, jer se je bojao suda odbora u Čapljini. Ali kada je Franjo Vego, kao logornik, preuzeo svu vlast u Čapljini, onda je iz bolnice uzeo džepara Buljana, jer je znao da će Buljan kao krivac hrv[ataskim] vlastima i kao nitkov najbolje izvršavati Vegina naređenja i dobro klati.

Eto to su samo bili izgredi i nepodopštine koje su se zbile u vrijeme dok je ovaj odbor djelovao. A to se je opet zbio bez znanja ili volje odbora. I odbor je na ove izgrede ljudski i kršćanski reagirao. Jedino je popustio naređenjima "odozgor" da se HSS odstrani, odnosno vođe HSS. I ja sam im to prigovarao i molio ih da ne popuštaju, nego da zadrže sve Hrvate bez iznimke uza se i NDH.

Meni je i danas drago što sam bio prijatelj ovih ljudi u odboru. To su bili čestiti ljudi na svome mjestu. I svi su danas mučenici, osim Joze Rebca koji je također dvije godine odležao u Titovu zatvoru.

Tako stoji sa događajima i prilikama u Čapljini do prvih dana mjeseca lipnja, kada je logornik Franjo Vego preuzeo svu vlast u kotaru, a odbor raspustio i knjige preuzeo. To ujedno može poslužiti i kao odgovor na ustašovanje i zlodjela pok. don I. Tomasa. Samo kroz to vrijeme don I. Tomas bio je jedan od 5 odbornika na vlasti, a Jukić je bio predsjednik. Nije ni najmanje vjerojatno da Novak ne zna tko je bio organizator pokolja Srba u Čapljini, tko su bili njegovi pomoćnici i tko su bili izvršioci. Njemu je Partija stavila sve dokumente o izdaji i zločinima na raspolaganje, pa je mogao znati da je organizator pokolja u Čapljini bio logornik Franjo Vego, a njegovi suradnici i pomoćnici bili su tabornik Niko Filipović, student; Ahmet Kapetanović, logorni pobočnik, inače po zanimanju novinsko piskaralo, a od polovice srpnja i logorni pobočnik Rudo Vrdoljak, student. Glavni kasap bio je zloglasni ANDRIJA BULJAN, neki šofer Šuko, nekoliko čapljinskih cigana kojima nikada nisam znao ni imena ni prezimena. Njihovi pomoćnici bili su: Dane Beno iz Hotnja, kasnije i njegov brat; neki Jarak iz Hotnja; Jozo Čolić, Jakiša (Marko?) i neki Nuić

iz Čapljine. Govorkalo se je i za ove pomoćnike da su i oni ubijali, a koliko je bilo u tome istine, ja ne znam. A vjerojatno jest, jer ova tri Čapljinčana nisu išli u crkvu i prije rata bili su naklonjeni komunizmu. Ja sam ih 1940. bio primio u Omladinu sv. Ante kao članove pripravnike ne bi li ih oteo komunizmu, ali se na njih nije moglo utjecati. Pravili su mi nered u Domu i jedne večeri napisali su na zidu ŽIVIO STALJIN. Mislim da su to bila jedina tri mladića u Čapljini, koja su bila pod utjecajem komunista.

U Gabeli haračio je student Slavko Sušak i željezničar Mile Ostojić, koji se danas nalazi u Venezueli. I oni su imali nešto svojih pomoćnika, ali ih ja ne poznam. No, i njima su pomagali čapljinski kasapi.

I Srbi i Hrvati u Čapljini i okolici dobro znadu tko je organizirao i vršio masakr Srba pa je V. Novak to mogao od njih doznati. Ali nije njemu do istine. On je odavno nakanio, kako veli u predgovoru, oblatiti katolički kler. A to je komunistima i osvetničkim Srbima dobro došlo, pa su ga lijepo platili i servirali mu "dokumenta" o zločinima katoličkoga klera. No, to su stvari nedavne prošlosti, pa je lako sve provjeriti. Svjedoci su još na životu, pa će oni Novaku reći. Ali o tome malo kasnije. Da bude pregled potpuniji, vratit ću se Vegi i na njegovo djelovanje. Bez toga slika događaja ne može biti jasna ni potpuna.

Rad Franje Vege i njegove družine možemo podijeliti na dva dijela: od prvih dana mjeseca LIPNJA, kada je postao logornik i preuzeo svu vlast u svoje ruke, do Hitlerovog navještaja rata Rusiji i od prvoga dana rata sa Rusijom do njegova neslavnoga bijega pred Talijanima, kada su okupirali Hercegovinu.

U prvim danima mjeseca lipnja stigli su iz Zagreba studenti Vego Franjo i Filipović Niko. Na prvome susretu ukorili su odbornike u Ustaškom stanu, zašto se još Srbi šetaju po Čapljini. I ljudi su se samo zgedavali i pitali se: pa šta hoće ovi mladunci iz Zagreba. Sutradan su došli u ured odbora, pokazali dekrete logornika i tabornika, raspustili odbor, preuzeli knjige i svu vlast u svoje ruke. Prikupili su uza se desetak, a kasnije nešto više probisvijeta, cigana i propalih tipova, dali im puške i stavili im na kapu U, pa nije bilo nikakvo čudo da su uknuli i jauknuli Srbi, nego i svi čestiti Hrvati. I prvih dana svak se je snebio tko je to mogao dati vlast u ruke nesavjesnim studentima i zelenim mladićima koji ne znadu ni što je pravo ni pravda, ni čast ni vlast, ni ljudsko dostojanstvo ni život. No, domalo vidjelo se je da je to bio plan i kurs vrhova u Zagrebu, pa nije ništa drugo preostalo nego bespomoćno gledati i uzdisati.

Do početka rata s Rusijom Vego je sa družinom zatvorio nekoliko istaknutijih srpskih komunista, dva Hrvata komunistički nastrojena, koje je brzo pustio i jednoga poznatijega četnika Ognjena iz sela Pribilovaca. Zatvaranja su vršena potajno tako da sam ja za to doznao tek nakon nekoliko dana. Neki od ovih Srba bili su zatvoreni u gimnaziji u jednoj nedograđenoj prostoriji pod upraviteljevom sobom pa je upravitelj Ivo Gabrić čuo kako ustaše tuku ove zatvorenike. Kada mi je to Gabrić rekao, onda sam susreo Franju Vegu i protestirao sam energično da ih ne smije tući i mučiti, nego ako su doista krivi da ih predadne sudu. Vego se je cinički smijao i odgovorio mi: "Fratre, nemoj se za Srbe i komuniste zauzimati, jer bi mogla lako i Tvoja glava otići." Sa Vegom se stvarno nije dalo razgovarati. Za nj nije bilo lijeka. On je bio nepristupačan za dobro. Ni fra Andrija Jelčić, župnik, nije mogao ništa djelovati. Vego naprosto nije htio o tome razgovarati. On je imao cilj: Što

manje Srba u Hrvatskoj! Vjerojatno je da je takvu direktivu imao iz Zagreba od Dide¹¹ ili Blaža Lorkovića ili Herenčića u Mostaru. Sutradan je došla k meni žena nekog zatvorenog Srbina, komuniste ili filokomuniste, i molila me da molim Vego da joj muža pusti ili da ga barem u zatvoru ne tuče. Obćao sam joj, iako sam znao da je uzalud Vegi govoriti. I kada sam s njome prelazio ispred crkve, u školi je opalila puška. Za tili čas proču se glas da se je upravo taj komunista ubio za koga sam pošao intervenirati. Brzo iza toga bježao je iz zatvora iz škole čapljinskim ulicama četnik Ognjen, jaučući potresnim tužnim glasom. I kod svega svijeta nastalo je zaprepaštenje. I ustaše su ga dostigle, kundacima ga na ulici tuku, nazad u školu pred sobom vode, odzada udaraju, a jadni Ognjen nemoćno tetura i posrće. Taj prizor strašno je djelovao na mene i druge i odmah sam izletio iz ureda na ulicu. A kada je neki ustaša Brajković kleknuo na ulici i uperio pušku na Ognjena, onda ja sam bio onaj koji sam naglo priskočio i po pušci udario "ustašu" Brajkovića i nisam mu dao opaliti. Ali istoga časa, njegov drug ustaša okrenuo je pušku na mene i zapovjedio mi, da se udaljim i ne uplićem u ustaške poslove. Ali na očigled svega svijeta na ulici, razglio sam prsa i rekao mu: "Pucaj!" I tom prilikom na račun Veginim ustaša rekao sam gorkih. I to sve može posvjedočiti u Čapljini barem 100 osoba. I taj prizor promatrali su ljudi i žene sa ulice, ureda i prozora.

I taj prizor promatrali su sa prozora upravitelj građ[anske] škole Ivo Gabrić i svi nastavnici. I toplo su mi čestitali. I vidio je to i ostali svijet sa ulice, vrata i prozora svojih kuća. Vidjeli su to i Srbi i Hrvati. I ako su u Čapljini pobijeni muškarci, ima tamo još barem 100 živih svjedoka među ondašnjom djecom, djevojkama i ženama, koji su to vidjeli.

Nijedan drugi prizor ustaškoga divljanja, maltretiranja i ubijanja Srba nije se na moje oči odigrao. Ustaše su radile tajno, a Vego im je bio zabranio o tome govoriti. I tek bi se kasnije, nakon dan vremena ili više, doznalo za ustaška zlodjela. Da sam bilo koji slučaj vidio, postupio bih kao i u slučaju Ognjena. Znam da ne bih uspio, ali ja bih tako postupio jer sam tako građen, pa makar ga sto puta glavu izgubio.

Možda Novak i ovo smatra "ustaškim nedjelom".

Tako je bilo do početka rata s Rusijom.¹² Jedino se još može istaknuti da je u tome vremenu neki čapljinski Srbin donio iz Mostara smotak komunističkih letaka, da su mu te letke odmah uhvatili, prije nego ih je kući odnio. Isto tako Franjo Vego pokazivao je svijetu dopisnu kartu, koju je pisao neki Srbin iz Bosne jednom Srbinu željezničaru u Gabelu da se Srbi o Vidovdanu¹³ spremaju na ustanak. I nije mi poznato da su Srbi u Čapljini i okolici kroz to vrijeme bili napravili bilo kakav drugi izgred ili prekršaj.

A kada je Hitler navijestio rat Rusiji, onda je odmah Vego poručio svijetu da se Srbi spremaju na ustanak, pa da ih radi toga treba pokupiti i u radnim logorima zaposliti, te tako ustanak i nemire onemogućiti. Zamalo da i ja nisam nasjeo pričanju o srpskom ustanku. Ali pred sami odlazak Vegine "vojske" u lov na Srbe u Klepce i Tasovčiče, ozbiljno sam

¹¹ Misli na Eugena Didu Kvaternika.

¹² Njemačke armije napadaju 22. lipnja 1941. SSSR (operacija Barbarossa).

¹³ Vjerski praznik u čast sv. Vida slavi se 28. lipnja. U srpsko-pravoslavnoj tradiciji zauzima istaknuto mjesto: na taj dan dogodila se Kosovska bitka (1389.); izvršen atentat na prijestolonasljednika Franza Ferdinanda (povod za izbijanje Prvoga svjetskog rata); donesen Vidovdanski ustav (1921.) kojim su nesrpski narodi u prvoj južnoslavenskoj državnoj zajednici (Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca) stavljeni u neravnopravan položaju u odnosu na srpski narod.

posumnjao da bi to mogla biti Vegina “promidžba”. Susretnem na ulici Danu Benu i pitam ga kamo se to spremaju “vojnici”, a on mi odgovori: “Vi nam smetate. Nemojte se za Srbe zauzimati. Srbi se spremaju na ustanak, pa ako pogine moj otac ili netko iz moga sela od srpske ruke, onda ćete Vi glavom platiti. Vi ste nam do sada onemogućili rad i spriječiti ustanak.” I čudio sam se da se je taj mladić tako brzo pokvario. On je sin čestitoga oca Joze Bene iz Hotnja. Možda se je ustanak spremao, ali ja sam držao čitavo vrijeme da je to Vegina patka, da mogne što više Srba istrijebiti.

Pred večer prvoga dana rata između Njemačke i Rusije, Vego je kao “jedina” vlast u Čapljini sakupio pod oružje nešto mladića, uz one dosadašnje ustaše što ih je imao uza se, iz Čapljine i susjednih sela. Od sada pa kroz dulje vremena čapljinski auti morali su biti poredani pred stanicom. U isto vrijeme naoružao je i organizirao mladiće i ljude u Gabeli koji su djelovali pod vodstvom Slavka Suška i Mile Ostojića. U Čapljini je sloboda kretanja bila samo do zalaza sunca, da nitko ne bio mogao vidjeti spremanje i opremu Veginih “vojnika”. Sa prvim sumrakom Vegina bi “vojska” odlazila u autima. Pohvatane Srbe vodili bi u autima. Sve se radilo pod zaštitom noći. Nitko nije smio izići na ulicu niti gledati na prozor. Šoferi i vojska morali su o svemu šutjeti i bilo im je zabranjeno ikome išta reći. Ne znamo što se zbiva, a znamo da se nešto strašno zbiva. Auti su u akciji. U noći se čuje pucnjava. Svijet govori da su se Srbi pobunili i da su davali otpor i da je pucnjava od otpora, itd.

Kada su prvih večeri Vegini “vojnici” otišli pod zaštitom noći i mraka u autima da sakupljaju Srbe u Klepcima i Tasovčićima, da im onemoguće i spriječe dizanja organiziranoga ustanka, kako su to govorili, fra Andrija Jelčić i ja slutili smo zlo. Po pucnjavi u tišini noći slutili smo da se ne radi o dizanju ustanka, niti o srpskom otporu, nego o ubijanju Srba. Od slutnje na zlo nije nam se dalo spavati i do 1 sat po ponoći stali smo kod prozora fra Andrijiine sobe. Nitko se živ ne čuje i ne vidi vani. Čuje se samo sa onu stranu Neretve od vremena do vremena samo pucanj revolvera ili puške i huka auta. I mi smo trnuli od užasa i ne znajući točno što se događa govorili smo: Zlo, zlo, zlo! Bog će kazniti hrvatski narod. I sutradan nitko nam nije znao reći, što se je to zbilo. Šoferi se ne usuđuju kazati istinu, a vojnici govore da su se Srbi pobunili, pa pobunjenike skupljaju u sabirni logor da ih zaposle korisnim radom. Vego i njegovi pomoćnici čitavi su dan na poslu. Fra Andrija Jelčić traži “predstavnike” da intervenira i protestira jer sluti da čine zlo i nepravdu Srbima. Vegu ne nalazi, ali mu drugi odgovaraju da se Srbima neće ništa zla dogoditi. I ako ništa pozitivno nismo mogli saznati, ipak mi je pred večer prvoga dana nakon Vegine akcije, bilo jasno da se radi o masakru Srba. Pitao sam jednoga “junaka” sa U na glavi, što se to zbiva pod zaštitom noći, pa mi je rekao: “Ne zauzimlji se za Srbe! Ti si i do sada omeo naše planove u čišćenju. Tko se bude za Srbe zauzimao, platit će glavom zajedno sa Srbima!” I oči su mi se otvorile. I javno sam na ulici reagirao: “Propali smo. Prokletstvo Božje izazivljete na čitavi hrvatski narod! Bog će nas zbog vas kazniti! Tako se ne izgrađuje Hrvatska Država! To su mine u temelje Hrvatske Države! To se ne smije činiti, kada bi vam to i Poglavnik naredio, jer se većma treba Bogu pokoravati, negoli ljudima!...” I ove moje riječi bile su i previše glasne. Čulo ih je na ulici dosta svijeta i nekoliko “junaka” sa U na glavi.

Jasno je da su to referirali Vegi. A Vego je već bio na mene ljut i bijesan što sam od talijanskoga časnika, inače dobroga člana Kat[oličke] Akcije, zatražio prije toga zaštitu za

progonjene Srbe. Nakon spomenutoga slučaja na ulici Čapljine sa četnikom Ognjenom i nakon samoubojstva srpskog komunista u Veginu zatvoru, otišao sam do talijanskog časnika i zamolio ga i od njega zatražio da zabrani Vegi Srbe zatvarati i maltretirati, te ako je koji Srbin doista krivac neka ga oružnici zatvaraju u svoj zatvor i predadnu redovitom sudu. Kako Vego nije znao talijanski, a časnik opet nije znao hrvatski, onda sam napisao na papirić i to predao časniku. Časnik je to odmah odnio Vegi i naredio mu, kako je pisalo na papiriću i sami papirić mu predao. Vego je odmah znao da sam to ja pisao, jer tada u Čapljini nitko nije znao talijanski osim mene. I bio je zbog toga na mene bijesan i prolazeći kraj mene rekao mi je da su uzaludne sve intervencije. Ja sam bio dobro svjestan što je značilo tražiti zaštitu za Srbe od talij[anskog] časnika, ali tada nije bilo drugoga načina da se pribavi zaštita etičnoga zakona, morao sam se uteći tome "zlu", naime tražiti zaštitu od stranaca.

I nastupili su doista dani zla i mraka. Obični svijet je dobrim dijelom držao da su Srbi organizirali ustanak i da ih je Vego pretekao. Žalili su njihovu sudbinu, ali im nije bilo mrsko što ih je Vego onemogućio. No, ni svijetu iz početka nije bilo jasno što logornik Vego i njegovi "junaci" rade sa zatvorenim Srbima. I kada je svijet doznao, zaprepastio se i zgrazao se. I nakon dva dana Vegina divljanja i ja sam točno saznao da su se moje zle slutnje ispunile. Povjerljivo su mi kazali (bilo im je zabranjeno) šoferi Boško Šutalo i Marko Vidić da ustaše Srbe ne samo zatvaraju, nego na Bregavi i na Neretvi i ubijaju. Istoga dana to mi je rekao i jedan čovjek u selu Dretelju i sablaznio se nad tim činima.

A Franjo Vego iskoristio je svoju "vlast", pa je mobilizirao dosta mladića iz sela oko Čapljine; dao im pušku i naredio da pokupe Srbe u selu Dračevu i u okolini. Ali i Vego ih je prevario. Kazao im je da će ih pokupiti i tako onemogućiti ustanak, a da se nijedno me Srbinu neće ništa dogoditi zla. I ti mladići, pod vodstvom Veginih glavnih suradnika, pokupili su te Srbe i zatvorili u školu i u druge zgrade. Razumije se da ih je kasap Vego masakrirao. Ali kada su to doznali ovi mladići, koji su sudjelovali pri kupljenju Srba, bili su veoma ogorčeni. Među tim mladićima bila je i jedna skupinica veoma čestitih mladića iz sela Dretelja. I kada sam ih ukorio, zašto su išli kupiti Srbe, odgovorili su mi: "Velečasni, Vego je rekao da im se neće ništa dogoditi, nego da će ih samo onemogućiti da se ne bune. Da smo mi znali da će im išta biti, nikada Vego ne bi nas vidio u Dračevu i okolini. Radije neka me ubije, negoli da ja ubijem nekoga!" I odmah nakon toga otišao sam u Mostar da tražim zaštitu. I iznenadio sam se. Mostarske "ustaše" slične Vegi i družini. I tamo sve podivljalo. I rekoše mi da HERENČIĆ svime dirigira i da on daje i Vegi naredjenja. Ožalošćen i ogorčen vratio sam se kući. Ali kod kuće se nije dalo spavati. Živci su prenapeti i san nikako na oči. I kroz čitavo vrijeme Veginih divljanja često puta u noći išao sam po tri, četiri puta pod tuš ne bih li zaspao. I nakon nekoliko noći nespavanja, fra Andrija Jelčić i ja otišli smo u Studence, ne bismo li barem tamo mogli zaspati. Tamo se u noći ne čuju pucnji i ne padaju glave.

Franjo Vego bio je na mene bijesan i k njemu nisam imao pristupa. No, zato sam na čapljinskim ulicama svakome ustaši održao lekciju i ukorio ga. Ovi moji istupi izazvali su Franju Vegu pa je dao naredbu da će svatko biti STRIJELJAN koji bude kritizirao, intervenirao i za Srbe se zauzimao. I dok je TELAL ovu naredbu izvikivao po Čapljini, ja sam ga slušao i gledao telala zajedno sa nastavnicima iz upraviteljstva građanske škole. I svak je od

užasa zanimemio. Samo smo se šutke pogledali. I ja sam odmah u taj mrak i led unio malo života. Rekao sam direktoru: "Ja neću doći na sat. Ja idem protestirati i protiv Veginih zločina i protiv ove njegove naredbe, pa neka mene ubije!" I smjesta sam izišao i uputio se k Ešrefu Zuriću u Cankijevu kancelariju (Canki je bio tada u Zagrebu). Uzeo sam telefon i nazvao sam stožernika u Dubrovniku (tada je Čapljina potpadala pod Vel[iku] župu i stožer u Dubrovniku). Na telefonu se javio prof. Mladen Kaštelan, pobočnik u stožeru. I uzbuđenim i ostrim glasom rekao sam mu: "Usprkos ove naredbe, ja protestiram protiv Veginih zlodjela i protiv ove njegove naredbe. Protestiram i kao čovjek i kao svećenik i kao Hrvat." Zatim sam mu kazao, da se zbog Vegina rada svi Hrvati danas stide što su Hrvati. Da je svaki Vegin potez mina u temelje Državi Hrvatskoj; da će Talijani ovo iskoristiti da nas kao nehumane i nezrele okupiraju; da će nas Bog kazniti; da ne možemo više govoriti o plodovima Svete jubilarne godine i o hrvatskoj kulturi itd. Zatim sam energično zatražio da smjesta dođe s prvim vlakom da vlastitim očima vidi, Vegu i družinu smjesta zatvori i po pravdi kazni, pravdi zadovoljštinu dade i ruglo i sramotu sa hrvatskog imena skinе. I obećao mi je da će on odmah doći, ali nažalost s prvim vlakom stigao je jedan činovnik iz stožera, koji mi se odmah predstavio da je rodom iz Požege. Kada smo mu Jukić, o. A. Jelčić i ja izložili situaciju, on od straha nije smio izići na glavna vrata na ulicu, nego je pitao da li imadu kakva vrata odzada. Bojao se da ga Vego ne bi vidio da je bio s nama. Iako nam je obećao da će stožer sve odmah urediti čim se on povrati, ipak zamalo nisam pljunuo na ovoga jadu-čovjeka koji drhti od straha. A što je mogao stožer uraditi, kada je Herenčić iznad stožera i župana. I stvarno nije ništa urađeno.

U to vrijeme nakon neuspjelih pokušaja intervencije za zaštitu Srba: prof. fra Didaka Ćorića, dr. fra Mladena Barbarića, o. Viktora Nuića i drugih u Mostaru kod Herenčića te nakon neuspjeloga pokušaja prof. dr. S[vetozara] Petrica kod Artukovića, otišao je u Zagreb do poglavnika o. dr. Leo Petrović. O. Petrović zatražio je osobno od Poglavnika zaštitu za Srbe i red i zakonitost za sve u Hercegovini. Poglavnik mu je obećao da će poslati sa ovlastima podmaršala Laksu da zavede red i zakonitost za sve ljude, a do dolaska Laksina da saopći Herenčiću da prestane sa progonima Srba i sa divljanjima i nezakonitošću. No Herenčić nije htio ni čuti za poruku, nego je otvorio vrata o. dr. L. Petroviću i rekao mu da više nikada ne smije doći.

Do dolaska Laksina Franjo Vego je divljao i dalje, a mi smo morali bespomoćno gledati. Kupio je Srbe po Klepcima, Tasovčićima, Hotnju, Dračevu, Gabeli, Loznici i Domanovićima. Do konca srpnja kupio je samo odrasle muškarce. Odvodio bi ih u autima noću u zatvor u Čapljinu, u silos u Tasovčice i u duhansku stanicu u Domanoviće. I uvijek se je to vršilo noću, a sloboda kretanja bila je samo do zalaza sunca. Dželati Franje Vege noću bi dolazili u zatvore, uzimali po redu ili birali po nekome "kriteriju" svome zatvorene Srbe, vezali ih u žicu i u auto trpali i onda vodili na Bregavu ili Neretvu i tu ih ubijali. Ali, kada je došao Laksu u Mostar dao je odmah naredbu da se svi zatvoreni Srbi puste na slobodu. I teška srca Vego i družina poslušali su ga. I bili su bijesni na Laksu. I neki od njih javno su mu psovali mater. Tada je iz zatvora iz Domanovića pušten na slobodu i neki brijač, Srbin iz Ljubuškoga (sada mu se imena ne sjećam), pa sam ga otpratio njegovoj kući u Ljubuški da ga ne bi na putu "ustaše" potajno likvidirale. Taj je Srbin i danas brico u Ljubuškom i to će on sigurno posvjedočiti.

Sva gornja sela nalaze se sa istočnu stranu rijeke Neretve i ne spadaju na teritorij župe Čapljina.

Čapljinske Srbe seljake i građane, kao i Srbe iz Grabovine, digao je Franjo Vego sa družinom na 24. VI. 1941. Ja sam tada imao sv. Misu u Studencima. Zamjenjivao sam don Juru Vrdoljaka. Kada sam se pred večer vratio kući, rekoše mi na putu da su vidjeli kako "ustaše" pred sobom tjeraju skupinu srpskih seljaka iz Grabovine i ovi Srbi da su morali promarširati kroz Čapljinu pjevajući *Lijepa naša domovino...* Tom prilikom kazali su mi također da su zatvorili i Srbina učitelja iz Trebižata. Ovaj učitelj dva dana prije rekao mi je da u Banjoj Luci tuku Srbe naveliko i da će se Srbi osvetiti. Razumije se da to nikome nisam rekao jer bi mu smjesta zbog toga glava otišla, ali mu stvarno nisam ni vjerovao da Srbe i po Bosni ubijaju, dok mi iza toga brzo nije rekao pok. don Andrija Majić, mlađi, da je išao u Zagreb intervenirati zbog ubijanja Srba oko Ljubinja. Pričao mi je da je htio osobno od Poglavnika zatražiti zaštitu. U Poglavnikovu predsoblju čekao je prijam i Viktor Gutić. I kada se je don Andrija u predsoblju tužio Gutiću kako Togonal divlja i ubija mirne Srbe i da je zbog toga pošao k Poglavniku, onda mu je Gutić rekao da to nije ništa, da ih treba što više pobiti i izvadio je iz džepa sliku pobijenih Srba koje mrtva ustaška straža čuva, a sami Viktor Gutić uz njih k'o u mimohodu prolazi. Don Andriji je bilo tada jasno da nema ništa tražiti od Poglavnika, pa se neobavljena posla vratio kući nazad. Rekao mi je također da mu je sami Artuković rekao da će biti već zaveden mir i red, dok on stigne kući. Međutim, kada je Andrija stigao u Ravno, čuo je da je Togonal već završio svoju akciju i potukao Srbe.

Eto tako se je teško i kasno saznavalo za akcije i ubijanja ustaša.

Čapljinski Srbi, kao i oni iz Grabovine, brzo su likvidirani, ali ne znam točno gdje su pobijeni. Među njima je najviše bilo seljaka i malih sitnih zanatlija i službenika. Tom prilikom poginuo je i srpski pravoslavni svećenik Šakota i veletrgovac Đurović. Prije nego su ih odveli u zatvor bio je kod njih fra A. Jelčić u posjeti da im kao ljudima iskaže sućut. Kazao im je također da smo nas dva intervenirali i tražili lijeka i zaštitu, ali da je do sada sve bilo bez uspjeha. No mi smo doznali da su ih zatvorili tek nakon što su ih ubili. A ubili su ih brzo.

U ovom vremenu ja sam posjetio dr. Antu Buća i zatražio od njega zaštitu. Buć je bio fin gospodin. Obećavao mi je da će intervenirati u Zagrebu i da će se to sve urediti, ali moj je bio dojam da je on nemoćan i ako je on vruće želio da se uklone razbojnici i da se dadne zadovoljština bespravnim Srbima.

U takvim prilikama ništa mi nije preostalo nego uzdisaji i besane noći. A kada je prošao kroz Čapljinu jedan ustaša emigrant prikazao sam mu situaciju misleći da bi on htio i mogao pomoći. No iz razgovora sam vidio da mu nije krivo što se smanjuje broj Srba. Njegova je teorija bila na vlas ista kao i Budakova. Onda sam po prilici rekao ovo: "Evo, vi ne držite do etičkoga zakona i nije vas strah Božje kazne pa ćemo to sada ostaviti na stranu. Ali to čisto politički škodi Hrvatskoj Državi i hrvatskome narodu. Vi ćete upropastiti narod i Državu. U Hrvatskoj ima preko 1,500.000 Srba. Muslimani vam nisu stalni ni pouzdani. Međimurje, vojvođanski Hrvati, jedan dio Dalmacije i jedan dio Hrvatskoga Primorja otpao je. Odbacili ste Mačekovce.¹⁴ Među Hrvatima ima nažalost jedan neznatan

¹⁴ Riječ je o Hrvatskoj seljačkoj stranci na čijem čelu je bio dr. Vlatko Maček (1879.-1964.).

dio jugoslavena i masona. Digli ste se na Srbe i Židove i kanite ih sve uništiti. Zbog vaših postupaka čestiti Hrvati sustežu se od suradnje i zgražaju se nad vašim djelima. Pa kako to vi sada mislite nasiljem i ubijanjem riješiti pitanje srpsko i židovsko? Tko će ih pobiti? Kada bi to sve bilo dozvoljeno, ne možete ih pobiti za godinu dana, da vam Srbi pruže vratove, jer hrvatski narod nema veliki broj razbojnika. Proganjanjem, otpuštanjem masovnim iz službe i ubijanjem Srba stvorili ste od njih bespravno roblje i to će roblje otići u brda i šume i braniti svoj goli život, pa ćete tako onda imati građanski rat koji će voditi osvetnici.” A dobio sam odgovor da ustaše znadu šta rade i da se ja u te stvari ne uplićem.

Besane noći, nauk Srpkinja, noćne pucnjave (na svaki hitac pomislim: ode nečiji život), bespomoćno gledanje kako srljamo u propast i stvaramo prave srpske mučenike, uništilo mi je živce, pa sam se, nakon Laksine naredbe da se puste Srbi na slobodu, povukao u tišinu u župu Ružiće. A kada sam se koncem srpnja odmorio i pošao nazad u Čaplinju, mislio sam da je tamo red i mir i da su Vego i njegovo razbojničko društvo otpušteni i kažnjeni. I pošao sam iz Ružića na Prispu, na Štaluovu poštansku prugu. Tada mi je Štalo kazao da je dan prije zamjenik Vegin, Rudo Vrdoljak, poslao u Šurmance u smrt u jamu oko 800 srpskih žena i djece iz sela Pribilovaca. I ja sam protrnuo od užasa. Ovih 15 dana odmora bili su uzaludni. I nisam imao snage poći u Čaplinju, pa sam pošao pješke u Grljeviće i kasnije na Čerin, gdje sam se zadržao sve dok Poglavnik nije izdao onu naredbu oko 10. kolovoza, kojom se razrješuju dužnosti svi ustaški tabornici, logornici i stožernici. Mislio sam tada da su čapljinski uklonjeni i kažnjeni, pa sam se uputio kući u Čaplinju i, na žalost, u Čaplinju ih opet našao. I nadalje su jednako divljali.

Ovaj put kupe ostatke muškaraca i uz njih žene i djecu u Klepcima, Tasovčićima i Hotnju. Pok. don Ilija pomoću Lakse uspijeva spasiti ih. No, o tome kasnije. Vego i društvo nakon toga zatvaraju Srpkinje i djecu sve redom u Gabeli i u Grabovini. Dolazi k meni u 2 sata poslije podne župnik iz Gabele, fra Rafo Prusina (koga su srbokomunisti ubili kasnije) i Mirko Pehar, gostioničar iz Struga, i javljaju mi da idemo kot[arskom] predstojniku tražiti zaštitu, jer ako ih brzo ne spasimo, da će ih u noći sigurno sve pobiti. A pošli smo najprije do Franje Vege. I ovo je moj prvi susret s Vegom nakon prvih dana njegova divljanja. I pitao sam ga po čijem su naređenju zatvorene srpske žene i djeca u Gabeli i Grabovini i kamo s njima misli. I Vego mi je odgovorio, a da me nije ni pogledao (sada je bio malo manji, jer je Laksa u Mostaru a ne Herenčić), da su zatvoreni po njegovu naređenju i da će ih iseliti u Srbiju, pa neka tamo srbuju i šire katolicizam¹⁵. Odgovorio sam mu da on za to nema ovlaštenja; da selidba ide preko kotara, a ne logora; da je previše prolio srpske nevine krvi i da tu sramotu više ne možemo trpjeti; da će zbog njega Bog kazniti čitavi hrvatski narod, itd. I govorio sam mu povišenim glasom i ljutito sam se udaljio iz njegova krvničkoga ureda. Probudio sam kot[arskog] predstojnika (bio je to neki rođak ministra Perića iz Dubrovnika), koji je kasnije otišao u partizane pa je valjda ostao živ i moći će Novaku posvjedočiti sljedeće, i saopćio sam mu da su zatvorene žene i djeca srpska u Gabeli i Grabovini. Rekao mi je da on za to ne zna ništa. Rekao sam mu da ih mora spasiti, jer će noćas biti ubijeni a možda i prije toga, jer da sam ja Franju Vegu žestoko izazvao. Odgovorio mi je da on tu ne može ništa pomoći. Tražio sam od njega da hitno odmah nazove podmaršala Laksu i da zatraži od njega zaštitu i oslobodjenje zatvorenih žena i djece. I kotarski predstojnik bio je

¹⁵ Vjerojatno lapsus linguae: da šire pravoslavlje.

neumiven i pospan. Zaboravio je ponijeti ključeve od ureda, pa tako smo morali otići do oružnika na telefon. I kotarski predstojnik htio je obavijestiti župana u Dubrovniku i da Veliki Župan to pitanje uređuje s Laksom, jer da on, kotarski predstojnik, ne može izravno razgovarati s Laksom. I uzalud sam mu dokazivao da će ove žene i djeca nastradati dok on dobije na telefon župana, a župan Laksu i onda opet župan kotarskog pred[stojnika] u Čapljini. I nije se nikako usudio nazvati Laksu. I ova borba između mene i kot. predstojnika odigravala se u prisutnosti svih oružnika. Ja sam tada osobno nazvao podmaršala Laksu, izložio mu čitavu stvar i hitno zatražio od njega zaštitu i vojsku, koja će pustiti na slobodu zatvorene žene i djece. Laksa me je pitao gdje se nalazi kot. predstojnik i što on radi i zašto to odmah nije zapriječio. Rekao sam mu da je kot. predstojnik tu i da izvoli s njim razgovarati. I povišenim glasom rekao mi je: "Dajte mi ovamo kotarskoga predstojnika!" I naredio mu je da oružnici smjesta pođu i puste na slobodu sve zatvorenike u Gabeli i Grabovini, a tko se usprotivi da smjesta na nj pucaju i da ovu naredbu ima odmah izvršiti i obavijestiti ga o rezultatu. I žandari su smjesta otišli u Grabovinu i Gabelu. U Grabovini su "ustaše" (u glavnome čapljinski cigani) bili na sakupljanju Srba i oružnici su "ustaše" smjesta odstranili i Srbe, Srpkinje i djecu sve svojim kućama pustili, dok su gabeoski seljaci sami na svoju ruku pustili na slobodu zatvorene Srpkinje u Gabeli, čas prije nego li su oružnici stigli. Ovaj put su se okuržili jer je Laksa bio u Mostaru.

Iza toga je odmah došla Velika Gospa. Na proštenje u Trebižat dođe svijet iz studenačke župe, gabeotske kotline i donjega Brotnja. Propovijed je imao pok. fra Bogomir Zlopaša, čovjek doista sveta života i pun apostolskoga žara. I bio je krasan propovjednik. Rekao sam mu da smo mi u Čapljini dosta propovijedali protiv ustaških ubijanja i zlodjela, ali da ovaj put ima dosta svijeta iz susjednih župa, pa da u tome smjeru održi propovijed toj ogromnoj masi. I uvod je njegove propovijedi bio da je samo jedno potrebno: spasiti dušu, a dalje sve je bilo kako ne mogu dušu spasiti koji ubijaju, nepravdu bližnjemu čine, pljačkaju, itd. U glavnome je govorio o zloći grijeha ubojstva. I govorio je tako pametno i s apostolskim žarom, da je divota. Apotekar Baro Pavić i dr. Petar Režić, liječnik, koji se dugo vremena nisu ispovijedali, tada su se ispovjedili. I rekli su mi da tako snažne i potresne propovijedi još nisu čuli u životu. I Zlopaša je završio, ako je potreba da je za ove svoje riječi spreman i život dati.

Jasno je da je ova propovijed jako upekla i izazvala logornika Vegu, pa mi je sutradan u jutro oko 9 sati poslao u ured svoga pobočnika Rudu Vrdoljaka da uzme od mene Zlopašinu propovijed i da je preda logoru. Poznavao sam ga iz viđenja i znao sam mu službu, ali sam ga ipak upitao tko je on i u čije ime dolazi. I rekao mi je da je on Rudo Vrdoljak, ustaša, pobočnik logornika Vege i da ga je Vego poslao po propovijed. A ja sam mu odgovorio da logornik nije nikakva vlast, da su logornici razriješeni dužnosti, da će propovijed moći dobiti samo Veliki Župan ako mu bude trebala; da on nije ustaša, nego straša, pustaša i razbojnik. Pa i ako je visio o njemu revolver, otvorio sam mu vrata ureda i rekao mu da se ne damo terorizirati. I "upeglašni ustaša" zacrvnio se od stida i pokunjene glave izišao je napolje. I to je bio moj prvi susret s Rudom Vrdoljakom. I više nitko nije tražio od mene propovijed. Čujem da se Rudo Vrdoljak u Zagrebu povukao, ozbiljno se studijem bavio i da je kasnije bio dobar mladić i da se stidio svoga ustašluka.

Ali nije samo Zlopaša u Čapljini propovijedao protiv ubijanja i divljanja "ustaša". Već prve nedjelje, nakon što je Vego počeo ubijati, ja sam jasno i glasno govorio protiv ubi-

janja i dozivao svijetu strahote toga grijeha. I opominjao sam mlađi svijet da se ne dadne zavesti od bezbožnih divljaka. I ne znam da li je itko tako otvoreno i pojako tako često o tome propovijedao, kao što sam ja to činio. I na propovijedima sam se usudio reći: "AKO BI VAM TO I POGLAVNIK NAREDIO NE SMIJETE GA SLUŠATI, JER SE VEĆMA TREBA POKORAVATI BOGU NEGOLI LJUDIMA."

U kolovozu je Čapljina privremeno pridijeljena Župi i Stožeru u Mostaru. Po Gospojini Vege je morao prividno raspustiti logor, ali da ostane neka vlast i da mogne nadalje terorizirati Srbe, pretvorio je svoje "divlje ustaše" u redovitu bojnu, kojoj je on bio zapovjednik. U toj bojni on je bio zapovjednik i opet vrhovna vlast. Nastavio je i dalje s divljanjima. I ja sam tada otišao u Mostar k stožerniku Ivanu Zovki. Kod njega sam našao dva muslimana iz Gacka i slušao sam kako tuže nekoga vlasnika pruge (muslimana) Gacko - Nevesinje, jer da je navodno protiv ustaša i mole stožernika da ga protjera ispod "ustaškog terdjaja". Tada sam prvi put čuo za riječ "terdjaj". I kada su ovi izišli, izložio sam Zovki prilike u Čapljini i zatražio da Franju Vegu goni i kazni i njegovu bojnu raspusti. I za odgovor sam dobio: "Franju Vegu Poglavnik voli više nego mene, jer je Franjo više Srba potamario negoli ja." Prisutan je tome prizoru bio i Đorđe Precca. Oko mene se zemlja okrenula, pa sam mu samo rekao: "A tako?!" I lupio sam vratima za sobom svom snagom i otišao kući.

Brzo iza toga i divlji logornici i tabornici i pobočnici i stožernici zajedno s divljim ustašama napustili su Hercegovinu i glavom bez obzira pobjegli preko Ivan planine, a svijet izložili mukama, strahotama, martiriju i smrti. I točno se sve dogodilo kako sam im govorio. Talijani će nas okupirati, Srbi će nas tući i na nama osvećivati, a zločinci i njihovi naredbodavci pobjeći će – i doživjet ćemo katastrofu. I sada je trebalo nastaviti dvije pune godine drugu borbu: spašavati hrvatski element od Srba i Talijana. No, o tome kasnije.

S bijegom Franje Vege i njegovih "divljih ustaša" završeni su progoni i ubijanja Srba. A za taj period vremena Viktor Novak mene i tereti. Kasnije se Srbima od strane Hrvata nije ništa dogodilo. Pred napuštanje Čapljine u listopadu 1944. nekakvi ustaše iz Mostara (Ustaška nadzorna služba) došli su u Čapljinu, pripravili vagone na stanici i naredili ustaškom časniku Anti Radiću da pokupi sve Srbe u Čapljini i da će ih on voditi u Mostar kao taoce. Ta ustaška nadzorna služba zajedno s vojnicima ustašama, najedanput sakupila je sve Srbe u Čapljini (žene, djecu i starce, koji su preživjeli strahovladu Franje Vege). Tada smo logornik Martin Prkačin i ja otišli časniku Radiću i rekli mu da ne smije slušati mostarske ustaše, nego da treba odmah vratiti kućama sve sakupljene Srbe jer nisu ništa krivi i jer su bili lojalni građani, a ako ih odvede u Mostar, Bog zna gdje će svršiti i zato će platiti svi Hrvati u Čapljini. I nije ga bilo teško urazumijeti. Odmah je povratio sve Srbe svojim kućama i nijednome se nije ništa dogodilo.

Evo ovo bi bile moje glavne akcije u prilog i zaštitu progonjenih nevinih Srba. Sve su te akcije bile manje-više poznate Srbima kao i Hrvatima. A postoje i danas toliki živi svjedoci koji bi Novaku mogli posvjedočiti za svaku ovu moju akciju u prilog Srba.

A da li tako radi "organizator pokolja Srba" kao što sam ja radio? Možda Novak to smatra "ustaškim nedjelima"? A tako sigurno ne radi, kao što sam ja radio, onaj koji je bio "u odboru za istrjebjenje Srba". U stvari nije bilo nikakva odbora, osim Vege i njegovih pomoćnika. A kako sam se žestoko borio protiv Vege i njegovih zlodjela nad Srbima, onda nisam mogao biti s njime u odboru.

4. V. Novak mi podvaljuje da sam bio revan misionar i da sam “u crkvi harangirao protiv Srba, koji još nisu bili prešli na katolicizam”. Tu treba stvari staviti na svoje mjesto.

Činjenica je da sam u crkvi na propovijedima govorio požestoko protiv ustaških zlo djela i ubojstava, i to u više navrata. I govorio sam to u crkvi u Čapljini, Trebižatu i Drete lju. I crkva je redovito bila puna. Čuli su me i Srbi i Srpkinje koji su ostali na životu. I čuli su me Hrvati katolici. Pa i danas ima u Čapljini živih svjedoka koji su mi u više navrata nakon propovijedi čestitali. Takvi su: Vicko Jurković i Šimun Kapetanović. A više puta čestitala mi je i gospođa Vase Đurovića i još jedna njezina drugarica. One su mi i rekly da neki Srbi baš zato dolaze na moju misu, jer propovijedam protiv divljaka ustaša i uzimljem u zaštitu nevin svijet. Te moje propovijedi slušao je više puta i čestiti Srbin Nikola Veraja i nečestiti Srbin Vaso Zurovac iz Grabovine. Obadva su još na životu pa ih može Novak pitati i ne će mu moći ne reći da sam se u propovijedima energično zauzimao za nevine Srbe i harangi rao protiv divljih ustaša. Ovu stvar nije teško dokazati jer ima i previše svjedoka.

Sigurno je nadalje da ja nikada i nijednom zgodom ni u crkvi ni vani nisam govorio o pokrštenju Srba. Isto tako ni župnik Jelčić. Što više, kada je vlast naredila da se Srbi imadu pokrstiti, mi smo obojica jednodušno stali na stanovište da Srbe nećemo primati u Kat[oličku] Crkvu, nego ćemo im samo dati formalni papirić da su se javili za prijelaz. I svi Srbi BEZ IZNIMKE s teritorija župe Čapljina navalili su bili u župski ured da prijedu na kat. vjeru. I svakome je od njih u uredu rečeno: “Evo Ti ovaj papir, pa ako ti to mogne spasiti život, bit će mi veoma drago. Zapamti dobro. Ti nisi katolik, nego si i nadalje pravoslavac. Katolička Crkva ne traži da Ti prijedeš na katoličku vjeru. To traži samo državna vlast. A državna vlast nije Kat. Crkva. Pred državnom vlasti dosta Ti je ovaj papirić. Idi s njime u kotar i javi se. Zapamti, Ti nisi katolik nego i nadalje pravoslavac. Ovo stanje morat će proći i popustiti, pa ćeš kasnije moći mirno živjeti kao pravoslavac.” I takav su odgovor svi Srbi bez iznimke dobili od župnika. Ja osobno nikada im nisam dijelio ta čageta, ali sam prisustvovao tome i sam sam Srbe tješio da će to proći i da su oni i nadalje pravoslavci, a ne katolici. Župnik i ja tako smo se dogovorili i tako smo radili. I najdulje vremena na nas je navaljivao Vaso Zurovac iz Grabovine koji je danas neka vlast u Čapljini. On je dolazio u ime svih Srba u Grabovini i molio neprestano da ih stvarno primimo u Kat. Crkvu. Govorio nam je kako njegovi Srbi redovito pohađaju crkvu i kako su dobro naučili kršćanski nauk. I on je dolazio radi toga i moljakaio sve do u kasnu jesen 1941., kada su Talijani u Čapljini imali svu vlast. Uza sve to što je popustilo i Srbi što su imali slobodu, Vaso je često, sve tamo do prosinca dolazio i moljakaio, da njega i njegove Srbe primimo. I dolazio je čak sa mitom: vinom i špekrom. Ali uvijek je dobio isti odgovor: “Neka, Vaso, to stane. Nema smisla da prelazite. Mi nismo nikoga primili. Cedulje su vam dostatne. Budite vi dobri pravoslavci i nadalje, itd”. I danas bi to Vaso mogao sve posvjedočiti, ako smije od komunista to priznati. Kasnije je Vaso otišao u partizane, a sada je neka vlast u Čapljini.

Sve su ovo takve činjenice koje će bez sumnje većina Srba u Čapljini potvrditi. Vjerojatno će se naći i koja prodana duša pa će i krivo reći, ali sam uvjeren da će ogromna većina Srba čitavu ovu stvar doslovno potvrditi.

No, u Čapljini su ipak dvije osobe prešle u krilo Kat. Crkve. Bio je to neki Lakica, limar. Neobično je bio dobar i bogobožazan čovjek. Uvijek je bio sa Hrvatima, a bio je veoma dobar sa pok. fra Andrijom i sa mnom. On je živio pravim religioznim životom. I on

je molio da bi prešao i da bi sakramente mogao primati. Lakici sigurno ni Vego nije ništa napravio, niti bi mu škodio. On je i nadalje mogao ostati pravoslavac, ali on je svakako htio prijeći. I župnik ga je, nakon pripreve, primio u Kat. Crkvu. Druga osoba bila je jedna starica koja je imala dvije kćeri i obje su joj se udale za katolike i prešle davno na kat. vjeru. Majka je sa jednom kćerkom bila u Strugama i živjela uvijek po katolički u kat. kući. I ona je zatražila pravi formalni prijelaz i nakon ispita i pouke, zbog njezinih iznimnih okolnosti, župnik ju je primio. Treća osoba prešla je sa čitavom familijom. Zapravo, ta se vratila u krilo Kat. Crkve. Bila je to Hrvatica od Zlatara i udala se za nekoga Srbina Jovu Buluta, trgovca, Amerikanca. Vjenčala se u pravoslavnoj crkvi i tako je otpala od Katoličke Crkve. I početkom kolovoza zatražila je povratak u Crkvu. Ali tražila je i molila i za svoju obitelj: muža, sina i kćerku. I nakon temeljitije pripreve, na pristanak fra Andrije Jelčića, župnika, primio ih je sve skupa u Crkvu o. dr. fra Rufin Šilić. Zapravo tiho ih je vjenčao u crkvi, ali nisam siguran da je prvo prešao u [Katoličku] Crkvu. Sva tri ova slučaja bila su u skladu sa crkvenim kanonima i odredbama episkopata. I više nijedan jedini slučaj primanja u Kat. Crkvu nije bio u župi Čapljina. A Srbi su to htjeli i ljutili se što ih ne primamo.

No nijedan ni od ova tri slučaja ja nisam preveo. Oni su prešli koncem srpnja i početkom kolovoza, kada sam ja bio na odmoru živaca u župi Ružići – 40 km daleko od Čapljine. Gospođa Bulut je još na životu i sve će to Novaku posvjedočiti. Nažalost, sutradan je nakon vjenčanja u kat. crkvi razbojnik i kasap Buljan u noći provalio u kući Jove Buluta, opljačkao mu najprije zlatninu i novac i srebrno posuđe i onda njega odveo i na Neretvi ga ubio. No, Buljan je i prije rata bio tako odvratn tip da nikada u životu ni ja ni župnik nismo s njime riječi progovorili.

To je puni i čitavi historijat pokatoličenja Srba u Čapljini, a sve ostalo je Novakov boj na vjetrenjače.

5. Novak tvrdi da su poslije mojih “podjarivanja u crkvi” protiv Srba koji nisu prešli na katolicizam, Srbi stradavali i da je zbog toga uslijedio “pokolj 600 žena i djece” u šurmanskoj jami.

Ovdje je Novak bio konkretniji, pa mi nije teško odgovoriti. Stojim mu na piku. Kada sam čuo za taj pokolj u jami, onda sam čuo da ih je stradalo 800. I do sada sam uvijek držao i pričao da je stradalo pribilovačkih žena i djece u šurmanskoj jami 800. I hvala Bogu da je manje. I zahvalan sam Novaku na ovome podatku. Poklanih, odnosno živih u jami bačenih, 600 žena i djece, nisu sa teritorija župe Čapljina, a niti su nastradali na teritoriju župe Čapljina. To su bili seljaci iz sela Pribilovaca, župe Klepci, kot[ar] Čapljina. Da li su ove žene i djeca htjeli prijeći na kat. vjeru, ja to točno ne znam. Ako su i htjeli prijeći, nama se u Čapljini nisu nikada najavljivali, niti su s nama bilo kakav posao imali. Ako su imali želju prijeći na katolicizam, onda su se trebali javiti župniku u Klepce. Ja znam dobro da su Srbi sa teritorija župe Klepci molili i zaklinjali župnika pok. don I. Tomasa da ih privede i primi kao što su i čapljinski molili župnika Jelčića. I nikada mi pok. Tomas nije rekao da Pribilovčani ne traže prijelaz kao ostali. A da je tako bilo držim da bi mi to rekao. A da su sve Pribilovčani sa teritorija župe Čapljina, obraćali bi se na župnika, a ne na mene. Osim toga, ja nikada nisam propovijedao u Klepcima, pa tako nisam ni mogao harangirati i podjarivati svijet protiv Pribilovčana.

Nadalje, kada su nastradala žene i djeca iz Pribilovaca u šurmanskoj jami, onda ja nisam bio u Čapljini. Petnaest dana prije toga ja sam bio otišao iz Čapljine u Ružice – 40 km daleko od Čapljine, pa sve da sam i harangirao protiv njih, nije moglo biti njihova stradanja neposredno nakon mojih podjarivanja, kako veli Novak. I čitavu ovu stvar nije teško dokazati. U Čapljini i u Ružicama svjedoci su još živi. A živi su svjedoci i u klepačkoj župi, pa će moći posvjedočiti da nikada tamo nisam propovijedao. Od Pribilovaca sam bio daleko i nikada nijednoga Pribilovčanina nisam poznavao. Zato mi je drago što je Novak iznio jedan konkretan primjer. Konkretna primjere je lako pobiti.

I kada sam za ovaj tragični i jezivi prizor čuo, onda nisam imao snage da dođem u Čapljinu, nego sam se zadržao još 10 dana u Grljevićima i Čerinu, daleko od Čapljine. I sve ovo mogu potvrditi živi svjedoci.

6. Novak mi veli da me je Poglavnik odlikovao “redom za zasluge II. stupnja” za ustaška nedjela. Kao izvor navodi kartoteku za odlikovanje iz NDH.

Ja stvarno ne znam da li sam odlikovan, ali je sigurno da mi to nitko u NDH nije rekao, a niti sam ja kada odlikovanja vidio i dobio. Za to odlikovanje prvi put sam čuo 1946. Naime pročitao sam u komunističkoj štampi. Ako je to odlikovanje uopće bilo, bilo je zadnja dva tri mjeseca kada sam bio kapelan u Drugome Gorskome Zdrugu. Ali bilo je mogućnosti i načina da mi ga donesu i podijele. No, veliko je pitanje da li bih ga ja primio. Ni najmanje iz prezira prema hrv[atskom] odlikovanju, nego za to jer ga ne zaslužujem.

Znađem dobro da je dr. Canki pisao Vidu Džajiću u Čapljinu da predloži mene i još neke za odlikovanja. Bilo je to 1943. A odlikovanje mi je trebao dati radi toga što sam se energično borio sa Talijanima i spašavao naš živalj, pa su me Talijani htjeli internirati i u Italiju u logor strpati. No, ja sam kazao Džajiću i otpisao Cankiju da ja neću i ne trebam nikakvih odlikovanja. Ja sam samo vršio svoju hrvatsku i kršćansku dužnost i da za to ne treba nikakvih odlikovanja. I da bi me bilo stid to odlikovanje primiti, pa neka ga dade borcima na fronti ili onima koji će još zdušnije raditi za Hrvatsku. Džajić se je silno smijao i na račun toga često viceve pravio, a Canki se je primirio i moje obrazloženje prihvatio. Radi toga sumnjam da bi Canki pokušao drugi put predlagati me za odlikovanje, kada on zna dobro mene i zna da ga ja nikada ne bih primio, kada sam mu ga već jedanput otklonio. Toliko o odlikovanju.

7. Novak veli da me je pri prekrštavanju pomagao moj subrat o. fra Andrija Jelčić. Novak kao da ne zna da je o. Jelčić bio župnik (a na drugome mjestu zna da je Jelčić župnik!) pa me ni u kojemu slučaju župnik ne bi mogao pomagati, nego bih ja mogao pomagati župniku, i to ukoliko mi to župnik dozvoli ili naredi.

Dok je Vego klao čapljinske Srbe, nije bilo ni govora o prekrštavanju na teritoriju župe Čapljina, izuzevši pok. Jovu Buluta. Dopuštam da je u vrijeme J. Buluta nastradao možda i još koji čapljinski Srbin, jer sam u to vrijeme bio van Čapljine, ali Srbi iz Čapljine nastradali su koncem lipnja.

Iako čapljinski Srbi nisu bili primljeni u Kat. Crkvu, ipak su mnogi, ako ne i skoro svi, nedjeljom dolazili na sv. Misu. To im nismo ni mogli ni htjeli zabranjivati, jer bi nam možda kasnije mogli predbaciti da su zbog toga nastradali, što im nismo dali u crkvu ići. Ali isto tako nikada nijednome Srbinu nismo rekli da pohada crkvu. I kada su prestali crkvu pohadati, jednako smo ih lijepo susretali i nikada nikome o tome ni jedne jedine riječi

nismo progovorili. Prema tome Novak blamira samo sebe i čapljinske Srbe kada poteže pitanja prekrštavanja u Čapljini, a ne Soldu i Jelčića. U pitanju zaštite Srba i njihova prekrštavanja mi smo se tako ljudski, kršćanski i svećenički ponijeli da se ni truna ne bojimo suda povijesti. Naše je ljudsko dostojanstvo i svećenička čast neokrnjena i čista ko biser.

8. Novak me također tereti da sam među djecom širio ustaške ideje pa čak i na satovima vjeronauka te da je mojim zalaganjem omladina u Čapljini bila neobično zatrovana.

Lako je Novaku reći, jer njega duša ne boli, kada laže. Ali su svjedoci živi, pa ako hoće, može lako doći do istine.

Prije svega nikada na satu vjeronauka nisam govorio o ustašluku, osim što sam koji put djecu zbog ustašluka korio. Bilo je među njima derana, osobito mali Kvesić i Šutalo, koji su pjevali izazovne ustaške pjesme protiv Srba i koji su pod utjecajem divljih ustaša čak pjevali: "Poglavniče, šta ćemo od Srba? – Veži u lance, goni u Šurmance!" I sva djeca mogu Novaku posvjedočiti da sam ih ne samo ukorio, nego i dobro kaznio. A redovito sam ukoravao i kažnjavao i drugu djecu koja bi u tome pogledu nešto pogriješila i o ljubav prema srpskoj djeci se ogriješila.

Ja osobno nikada nisam bio ustaša, nego sam bio hrvatski nacionalist. Bilo je ljudi HSS-vaca koji su govorili i pričali da sam ja ustaša. Neki su to pričali, jer su konfundirali sve hrvatske nacionaliste s ustašama, a i ljevičari HSS pričali su to iz zlobe. A da nisam bio ustaša, to su mogli vidjeti u arhivu građanske škole u Čapljini, kao i u Ministarstvu nastave. Početkom NDH svi su nastavnici morali ispuniti upitni arak u kojemu je bila rubrika: Da li si ustaša i kada si položio zakletvu? Tamo će naći jasno zapisano da nikada nisam bio ustaša. Čapljinski školski arhiv je sačuvan, a držim da je i na Ministarstvu, pa to Novak može lako vidjeti.

Istina je da sam ja, dok sam živio u predratnoj magli, volio Poglavnika i ustaše, jer sam ih zamišljao idealnim ljudima, dobrim kršćanima i istinskim borcima za slobodu i samostalnu Hrvatsku. No, meni nitko nije nikada govorio da polažem zakletvu i sigurno je da je ja ne bih nikada položio na revolver, bodež i bombu. Te su mi stvari uvijek bile odurne, a za takvu zakletvu tek sam doznao u NDH. Kao dijete na Božić 1926. prvi i zadnji put opalio sam iz lovačke puške moga oca. I nikada više nikakvo oružje nisam uzeo u ruku. No, ustaša Vego tako je zagadio ustašluk, razbio iluzije i mitologiju o ustaštvu i Paveliću, da to nikada nikome nije više uspjelo, da bih ih na časak mogao zavoliti.

Ustašluk u Čapljini i čapljinskom kotaru među ljudima širio je dr. Pavao Canki. No, on je radio samo s pouzdanim elementima, i to vrlo tajno. Sa mnom je bio vrlo intiman prijatelj, ali mi nikada nije rekao tko je pristupio u ustaški pokret. Ali stvarno ni ja ga nika-da nisam za to pitao. Govorkalo se da su u Čapljini bila tri ustaše, a u općini Hutovo da je Canki imao više ustaša. Isto tako bilo je nešto i u župi Klepci.

Među mlađarijom širili su ustaštvo studenti Vego i Filipović. Oni su donosili letke iz Zagreba i širili ih na sve strane. Imali su dosta mladića koji su im pomagali u širenju letaka i pisanju ŽAP.¹⁶ Za mladež u Čapljini i selima oko Čapljine može se reći da je bila nacionalistička, dok je ustaška bila samo ona koja je bila pod izravnim utjecajem Franje Vege i Filipović Nike.

¹⁶ ŽAP - Živio Ante Pavelić.

Ja sam imao u Čapljini, Dretelju i Trebižatu omladinu organiziranu u Omladinskom Društvu sv. Ante. Većina omladinaca bila je u tome društvu. U glavnome su bili nacionalisti, a među njima je i poneki HSS-ovac. Na sastancima nikada nisam dozvolio da se o politici govori, a molio sam ih da se ne istrčavaju i da o političkim trzavicama ni vani ne raspravljaju. No, Vegini letci dolazili su i u njihove ruke i njih pomalo zagrijavali protiv HSS-a, a protiv Jugoslavije svakako su svi bili. Pa i ja sam im govorio o budućoj Hrvatskoj i protiv Jugoslavije, ali stvarno nisam nikada protiv HSS-a, premda su Mačekovci mislili da propagiram protiv njih.

HSS imala je svoj korijen dosta jak u Trebižatu. Tamo su se svaku večer čitala djela braće Radića, Miškinove¹⁷ knjige i slične stvari. To je bilo jedino selo gdje su ljudi bili u radićevštini izgrađeni. Ostalih izgrađenih Mačekovaca bilo je malo skoro kao i ustaša. Na žalost, među Mačekovcima u Trebižatu bilo je i lijevo krilo koje je bilo sklono komunistima. I dvojica od Mačekovih prvaka: Jozo Jelčić i Šimun Praljak spadaju danas u vodeće šefove komunističke uprave u Čapljini. Inače u čitavoj ostaloj Hercegovini radićevština nije imala svoga korijena, osim u Trebižatu, a izgrađenih Mačekovaca jedva da je bilo više negoli ustaša. Ostali je svijet bio kršćanski i hrvatski i želio je svoju samostalnu Hrvatsku Državu.

Pred rat su komunisti postali vrlo aktivni, osobito su prodor pravili preko Čapljine. Imali su dosta svojih pristalica među srpskom i muslimanskom omladinom. Letke i komunističku štampu na sve strane su dijelili i sastanke pravili. I živo su nastojali da prodru među hrv[atsku] omladinu. I borba za očuvanje naše omladine bila je vrlo žilava i teška. Na žalost, ja sam morao biti protagonist u toj borbi. I najteže je bilo to što su komunisti mogli nesmetano raditi. Vlast se na njih nije obazirala, a progonila je ustaše i nacionaliste. Kot[arski] predstojnik bio je pod uplivom šefa Seljačke Zaštite, ljevičara Jozu Jelčića. I morao je njega slušati. I ja sam jedanput protestirao protiv toga što komunisti nesmetano rade i truju svijet, pa kada nije bilo koristi onda sam formirao jednu antikomunističku organizaciju van organizacije Omladine sv. Ante i od nečlanova org[anizacije] Omladine sv. Ante. Na taj sam način pokušao ove mladiće oteti komunističkom utjecaju i organizirati ih tako da onemoguće komunistički prodor među Hrvate. I ovi su imali svoje špijune među komunistima pa su uvijek znali kada će stići komunističke knjige i letci, gdje će biti sastanak, što komunisti poduzimaju itd. Ovi mladići više puta zaplijenili su komunistima letke i knjige i spalili ih. A kada su komunistički šefovi iz Mostara, Metkovića, Stoca i Ljubuškoga imali svoj sastanak u Strugama, onda su ih ovi omladinci nasilno razjurili i neke malo tukli. No u stvari ja na ovu organizaciju nisam imao nikakva utjecaja, osim u početku. I ukorio sam ih zbog tučnjave s komuncima u Strugama. A zapravo tukli su se samo novi članovi iz Hotnja, koje su ovi primili a da ja nisam ni znao da su ih primili. Meni je bilo glavno da ih otmem komunizmu i da ih onda stavim u pokret protiv nasrtljivoga komunizma. U to je brzo došao i rat. Možda ovaj moj gest nije bio odmjeren i na mjestu, ali u onim prilikama ja nisam znao naći boljega načina.

9. Novak mi podvaljuje da sam bio suradnik Talijana i Nijemaca. S Nijemcima nisam imao baš nikakva posla ni dodira. A da sam ga i htio imati nisam mogao, jer nisam znao njemački. Novak čak veli da sam im dostavljao i podatke. A ne zna Novak da ja ne bih mogao biti ni hrvatski dojavnik za sve blago ovoga svijeta. Za mene nema ništa odurnije

¹⁷ Mihovil Pavlek Miškina, književnik.

od špijunaže. Tako sam građen. A kada sam čuo da je njemački doušnik učitelj u Gabeli, neki Franjo Kopic iz Bosne, onda sam ga u uredu šefa želj[ezničke] postaje u Čapljini, Tome Ostojića, izgrdio na pasja kola i prezreo. Tomo Ostojić je sada negdje u Paragvaju pa će Novaku to posvjedočiti. Špijun mi je neizmjereno odurno biće. A što se tiče Talijana, nikada s njima nisam ni ručavao ni večeravao, niti u dobrim odnosima bio. U njihovu sam komandu dolazio da protestiram i da interveniram za progonjene Hrvate.

I sada sam zamijenio ulogu. Dok je Franjo Vego tukao Srbe, onda sam jade jadio i muke mučio spašavajući Srbe. A kada je Vego s društvom ispred talijanske okupacije pobjegao, a Hrvate ostavio pobješnjelim srpskim osvetnicima, četnicima, komunistima, koje nije mogao potući, i Talijana, onda sam jednako morao spašavati bespravne Hrvate.

Novo hrv[atске] vlasti bile su na ratnoj nozi s Talijanima. Talijanski planovi i namjera bile su očite: pomoću Srba istrijebiti hrvatski element. I sada je trebalo igrati novu ulogu i proživljavati dugu, drugu dramu i spašavati obespravljene i nezaštićene Hrvate od srpskih časnika i Talijana. Talijani nevine Hrvate zatvaraju, pa čak i djevojke i žene, a Srbi s istočnu stranu rijeke Neretve love Hrvate i ubijaju naočigled Talijana. I radi toga sam išao na talijansku komandu. Trebalo je intervenirati i trebalo je protestirati. I nitko nije znao talijanski, pa se svijet obraćao na mene. Dosta je bilo da je bilo koji Srbin Talijanima rekao da je taj i taj Hrvat komunist ili ustaša i odmah bi ga zatvorili. I jednoga dana zatvorili su sve Hrvate u selu Dretelju, jer su im Srbi rekli da su svi ljudi u Dretelju komunisti. A u Dretelju su bili svi nacionalisti i nijednoga nije bilo ni filokomunista, dok su samo trojica bili HSS-ovci. I ja sam za njih dao garanciju vlastitim životom, a kot[arski] predstojnik Horvat, logornik Džajić i tabornik Prkačin preko mene su rekli generalu Amatu Attilio da će pozvati svijet na ustanak i crkvenim zvonom zazvoniti ako ih odmah ne pusti na slobodu. I morao ih je pustiti nakon što smo mu pismeno dali garanciju s našim životima. Bezbroj su nedjela nad Hrvatima počinili Talijani sami i pomoću Srba. I svaki put je trebalo intervenirati i protestirati. Zna to dobro Amato Attilio, kako je bila naša borba žilava i veoma teška i veoma opasna, jer nas je sam, prema vlastitoj izjavi Babiću, kanio prebaciti u logore i Italiju. I u više navrata tražio je od hrv[atске] vlade da mu ukloni kot[arskog] predstojnika, logornika i tabornika. I svaki dan je donosio nove jade: ili je netko od Hrvata zatvoren, ili je ubijen, ili mu je kuća izgorila, dok na koncu četnici pod talijanskom zaštitom i s talijanskim oružjem nisu sve Hrvate s istočnu stranu rijeke Neretve protjerali i kuće im spalili. Ne treba zaboraviti da nisu oprostili nijednome Hrvat, koga su mogli uhvatiti. No, na sreću, Hrvati su izmakli u glavnome četničkom nožu. Jedino je ostalo u Stocu oko 80 osoba hrvatskih: žena, djece i staraca. Marcone i biskup Čule molili su generala Amata Attilia da spriječi pokolj Hrvata, pa je tom zgodom dozvolio da u talij[anskom] kamionu odem u pratnji dvaju karabinjera ispovjediti one zarobljene Hrvate u Stocu.

O talijanskim i četničkim zlodjelima u Čapljini i okolici mogla bi se napisati mnogo veća brošura od one što ju je napisao "vitez" Vrančić o radu II. Talij[anske] Armate.

Ovdje također napominjem da su nakon bijega Vege i Filipovića imenovani u Čapljini logornikom učitelj Vid Džajić i tabornikom Martin Prkačin. God 1943. Džajić je postao kot[arski] predstojnik, a Martin Prkačin logornik, a seljak Jakiša imenovan je tabornikom. Ovi su ljudi bili neobično dobri, pravedni i čestiti. Radili su trijezno, pametno i nesebično i za njihova vremena nije učinjena nikakva nepravda Srbima, niti je koji Srbin nastradao.

No energično su spašavali Hrvate i za njih se brinuli. I oni su svoje živote dali za Hrvatsku. Njihov uzoran rad i čestitost trebalo bi staviti Hrvatima pred oči, da se u njih ugledaju.

S ovim ljudima ja sam se vrlo često družio i prijatelj bio, i danas se ponosim što sam bio prijatelj ovako čestitih ljudi, pametnih radnika i uzornih idealista. Šefovi i šefice ustaške mladeži u Čapljini bili su čestiti i solidni i ujedno pristojni kršćani. No, mi svećenici u Čapljini nismo s ustaškom mladeži radili. Toliko o čapljinskim događajima i na Novakove optužbe protiv mene.

II.

[Uloga drugih hercegovačkih franjevaca u ratu]

Novak napada i druge hercegovačke fratre, ali u mnogo manjoj mjeri. Začudo je da je o hercegovačkim franjevcima Novak donio razmjerno vrlo malo podataka, a ni velik broj osoba nije zahvatio. Partizani su u jesen 1944. preko radio Beograda vodili veliku promidžbu protiv herc. fratara. Isto tako i partizanski vojnički bilteni. Nakon pada Hrvatske najvećma se komunistička promidžba oborila na Široki Brijeg i hercegovačke franjevce. Sva štampa pisala je protiv herc. fratara, pa čak još i u 1946. g. U svim gimnazijama po obratu 1945. g. držana su predavanja nastavnici protiv širokobrijeških profesora i hercegovačkih franjevaca uopće. Skoro na svim mitinzima po gornjoj Hrvatskoj govorilo se protiv herc. franjevaca. Radi toga iznenađuje kako su previše škrti i općeniti Novakovi podatci o fratrima, protiv kojih su digli toliku viku i koje su tako nemilosrdno potukli. Ali iznenađuje i Novakova površnost kada govori o hercegovačkim fratrima. Tako Novak veli da je fra Julije Kožul u Čapljini i žario i palio i aktivno učestvovao u borbama protiv NOV-a. Fra Julije Kožul nikada nije službovao u Čapljini, što više, nikada nije službovao u blizini Čapljine na 25 km; za vrijeme rata nikada nije došao ili prošao kroz Čapljinu. Više puta mi je bio obećao doći da vidi lijepu novu rezidenciju i crkvu koja je napravljena 1940., ali nikada nije dospio navratiti se u Čapljinu. A kako je onda mogao žariti i paliti po Čapljini, to znade samo Viktor Novak. Fra Julije Kožul bio je župnik u Veljacima i tamo je od partizana nastradao.

Novak veli da je fra Ignacije Penavić sa Širokoga Brijega svu energiju utrošio u pro-ustaške manifestacije najraznovrsnijih oblika. Fra Ignacija Penavića nema, a niti je kada postojao. Postoji o. Inocencije Penavić, rodom iz Mokroga, a službovao je u Konjicu i Posušju, a nikada na Širokom Brijegu. G. 1942. izišao je iz bogoslovije i otišao u Konjic, a 1944. premješten je na Posušje, gdje su ga komunisti zatvorili, u zatvorima patili i na slobodu pustili. I nakon toga su ga dva puta zatvarali i sudili.

U Hercegovini ne postoji fra Alojzije Ružinski. Vjerojatno Novak misli na Alojzija Buđinskoga, svjet[ovnog] svećenika sarajevske nadbiskupije.

Za tihu i svetu dušu fra Paška Martinca veli Novak da je bio svim neprijateljima pri ruci kao i Soldo. Fra Paško je za vrijeme rata bio u samostanu na Humcu, a 1944. bio je u Veljacima s pokojnim Julijanom Kožulom. I zajedno su poginuli. Fra Paško nije ni muhi mogao zla pomisliti i ničim se nije bavio osim duhovnim radom.

Za fra Ćirila Ivankovića veli što i za pok. fra Pašku i nadodaje da je takav bio u Čitluk, Čapljini i u Gradnicima. Sigurno je da fra Ćiril od 1938. g. nije nikada vidio Čapljine.

U Čitluku nikada nije bio na službi, a u Gradničima nikada nije bio župnik. Još od Prvoga svjetskog rata fra Ćiril je bolesnik i valetudinarius, pa od tada nije nikada bio ni u kakvoj službi. Između dva rata i za vrijeme zadnjega rata stanovao je u samostanima Slano i Humac, ali zbog boležljivosti uvijek bez službe. G. 1944. kada su Nijemci zauzeli samostan na Humcu, fra Ćiril je otišao župniku u Gradnice i tu su ga komunisti ubili. Fra Ćiril Ivanković bio je bolesni starac i nikakva zla partizanima nije mogao napraviti.

Fra Slobodan Lončar nikada nije bio župnik u Drinovcima, nego kapelan. Župnik je bio o. Ratimir Kordić, koga su kasnije partizani osudili na 8 godina. Fra Ratimir je sakupio i najedanput u Zenicu zatvorenim fratrima otpremio 14 pršuta, a komunisti da mu se osvete podmjeste mu odmah u štalu pušku i strojnicu, zatvore i osude. Lončar je mladi svećenik. Završio je bogosloviju 1942. ili 1943. i bio je kapelan u Drinovcima, ali tamo nije bilo ni partizana ni četnika, pa da je i htio nije mogao zlo praviti. No i njega su partizani dva mjeseca imali na slobodi. On je nastradao, jer se je opro njihovu bezboštvu i divljanjima, kao i pok. fra Zdenko Zubac i Paško Martinac. Ni fra Julije Kožul nije nikakvo zlo napravio, ali je vjerojatno, da je na konju išao pred hrvatsku vojsku prema Vitini, kada su partizani pobjegli iz Veljaka u Dalmaciju, odakle su i došli. Barem ja sam nešto tako čuo. Također sam u Mostaru čuo, ali ne znam također, da li je istina, da je fra Julije rekao pred biskupom: "Znadu ustaše, šta rade!" No, ako je to i rekao, to je bio actus primo primi. Klobučki župnik fra Drago Stojić bio je na ratnoj nozi sa ustašama i previše ih je blatio, pa je vjerojatno Julije tako odgovorio, da paralizira fra Dragina pretjerivanja. No sigurno je, da je Julije bio žestok neprijatelj ustaških divljanja i da nikada nikakva zla nije nikome napravio. Uostalom, kod njega nije bilo ni partizana ni Srba, kao ni kod Lončara ni Zubca, pa nisu mogli napraviti neko zlo, kada bi sve i htjeli. Zubac fra Zdenko bio je pobožan i uzoran svećenik i nikada se nije bavio bilo kakvim svjetovnim poslom.

Ali najinteresantniji je V. Novak, kada veli, da je u Borcima kod Konjica poginuo od srpske ruke zajedno sa logornikom Jerkovićem "njegov zamjenik fratar Drago Kamarić". Prije svega svi su se konjički fratri časno ponijeli i nijedan ih nije ništa imao sa logorom i logornikom. Zatim, nijedan fratar nije nikada poginuo u Borcima. Onda, nikada nije bilo u Hercegovini Drage Kamarića. Koliko mi je poznato to prezime u Hercegovini ne postoji. A sve da postoji, nikada nije postojao neki fratar Kamarić, niti bilo koji fratar ima slično prezime. Nadalje u Hercegovini je postojao i postoji samo jedan fra Drago, a prezime mu je Stojić, taj opet nikada nije službovao u Konjicu. Novaku je valjda jasno, kako je mogao poginuti onaj koji nikada nije postojao. A svak u Konjicu znade, da nikakav fratar nije poginuo u Borcima ili u konjičkom kotaru na drugim mjestima. Prije pada Hercegovine u jesen 1944. samo je jedan hercegovački fratar poginuo i to pok. fra Stjepan Naletilić u Kongori, kot[ar] Duvno. Novaku je dao izvještaj (str. 657) neki Zdravko Hamović, diplomirani tehničar iz Konjica. Bit će da su iste vrijednosti i drugi Novakovi izvori.

Fra Jenko Vasilj nije mogao biti "organizator pobješjeloga ustaštva", jer nikada nije bio ustaša, niti je sa ustašama surađivao. Bio je po političkome uvjerenju nacionalista, ali je bio vrlo trijezan i razborit misnik. Bio je kateheta i krasno je djelovao i liturgijski pokret među đaštvom i svijetom razvio. Bavio se u pravome smislu kršćanskim odgojem mladeži i liturgijom. Imao je pripravljen za tisak veliki svezak liturgijskih propovijedi i konferencija.

Fra Trpimir Musa je poznat kao čovjek razboritosti i smirenosti. Radio je dosta u Napretku i Hrv[atskoj] čitaonici, ali se politikom nije bavio. HSS ga je smatrala uvijek, da je

njima vrlo bliz. U nikakvu se vlast nije petljao i tko je bio s njime i tko ga pozna, zna dobro šta misli o ustaškim divljanjima.

Fra Dani Čolaku veli Novak, da je bio ustaški satnik u IX. ustaškome zdruhu, i ništa drugo o njemu ne veli, pa ja to sada popunjujem. U IX. ustaškom zdruhu bio je vojni svećenik pokojni don Konjovod. Zdrug je bio razbacan po raznim dijelovima Hercegovine i Konjovod i Krešo Kuraja, zapovjednik, tražili su još jednoga svećenika. A i sami su župnici savjetovali, da im se dadne još jedan svećenik jer su satnije rastrkane i vojska razularena. I provincijal Petrović ponudio im je, nakon traženja zapovjedništva, fra Danu Čolaka. Kako su svi vojni svećenici bili satnici, tako je bio i Čolak. Čolak je bio solidan misnik i dobar mladi propovjednik. Zapravo on je jedini do pada Hercegovine od hercegovačkih franjevacu postao vojni svećenik, i to kasno – u proljeće 1944. g. Istina, u početku je imenovan vojnim svećenikom u mostarskoj vojnoj bolnici o. Berislav Mikulić, ali on je uvijek stano-
vao u samostanu i službovao u habitu. Do pada Hercegovine pod partizane, više nijedan naš fratar nije bio u vojsci. O. Mikulić je bio veoma čestit svećenik i svi su fratri u Mostaru isticali njegovu savjesnost i svećenički apostolski žar.

Možda će tkogod reći: a fra Justin Medić? Kada je nastala NDH, fra Justin je dobio poziv od Poglavnika, da ide k njemu u Zagreb. Justin je bio prijatelj sa Poglavnikom u Sieni, pa je jedva dočekaio taj poziv. Otišao je u Mostar, kazao provincijalu O. Dr. Kreši Pandžiću i zatražio, da ga pusti u Zagreb. Provincijal mu je odgovorio: "Idi nazad u Rakitno, uči teologiju, pripravlaj se za jurisdikciju, a ako Poglavniku treba svećenik, neka piše meni, pa ću ja naći kojega dobra i pametna svećenika." Medić je protiv volje provincijalove otišao u Zagreb a provincijal ga je smjesta suspendirao od svih svećeničkih čina i proglašio fugitivus-om. Medića više nismo smatrali članom provincije. Kada sam ga susreo u Zagrebu 1942. g. pitao sam ga, kakvu službu vrši, pa mi je rekao, da je ustaški vojni svećenik i da je kod Poglavnika. Upitao sam ga, pa kako može vršiti svećeničku službu, kada je suspendiran, itd., a on mi je odgovorio, da njega ne može nitko suspendirati, itd. Tada sam ga bratski upozorio na njegove strašne zablude i nevaljanost i nedozvoljenost njegovih svećeničkih čina i na njegov bespravni položaj u Crkvi. Brzo iza toga došao je provincijal u Zagreb i Medić ga je posjetio i zatražio da mu digne suspenziju i da ga nazad primi. Prema Medićevim riječima, provincijal mu je odgovorio: "Idi u Mostar i 14 dana drži duhovne vježbe, a nakon toga primit ćeš kaznu, koju Ti starješinstvo odredi, a na Zagreb više nemoj ni pomisliti." Medić to nije prihvatio nego je tražio sekularizaciju i Akšamović ga je primio u svoju biskupiju. Tako Hercegovačka provincija nije imala ni jednoga jedinoga časa posla sa Medićem za NDH. Uostalom, zbog njegova političkoga rada sa Poglavnikom i zanemarivanja radi toga studija teologije, Medić je bio kažnjen još ovdje u Italiji 1940. duhovnim vježbama u samostanu sv. Bonaventure na Palatinu u Rimu.

Nije točno, što Novak navodi, da je na 13. IV. 1941. fra Nikola Ivanković dogovarao sa don Jurem Vrdoljakom u Studencima, kako da razoružaju jugoslavensku vojsku u Čapljini. Sva jugosl[avenska] vojska (čitav jedan puk) bila je već razoružana na 11. IV. Fra Nikola Ivanković i don Jure Vrdoljak dogovarali su se na 13. IV., kako da zaustave prodor jugoslavenske dočasničke škole, koja je na 13. IV. navalila na Čapljinu. Nakon pada Konjica, fra Nikola je stupio za svećenika u IX. ustaški zdrug, kojim je tada zapovijedao domobranski pukovnik Ilić iz Srema. Karakteristično je, da je dao glavni izvještaj protiv fra

Nikole Ivankovića konjički Srbin, trgovac Simo Magodić, koji je bio vrlo dobar prijatelj sa fra Nikolom. Fra Nikola je do napuštanja Konjica sve kod Sime kupovao, skoro svaki dan k njemu dolazio na razgovor u trgovinu i na odlasku fra Nikolinu iz Konjica lijepo su se prijateljski pozdravili. Simo je imao trgovinu blizu crkve, pa kako mi ga je fra Nikola uvijek hvalio, da je to dobar čovjek i čestit i solidan trgovac, i ja sam koji put štogod u Sime kupio.

Novak veli, da je fra Nikola Ivanković sam priznao sve, što ga je teretilo kao ustašu još prije 1941. Ja znam, da je fra Nikola na sudu rekao, da je ustaša još od 1912., kada je spalio javno u Mostaru pred crkvom mađarsku zastavu. Fra Nikola je ratoboran i buntovan duh i bio je protiv Jugoslavije i za Hrvatsku, ali sigurno nije bio organizirani ustaša. Isto tako više nego sigurno je, da fra Nikola nije učestvovao u pokolju Srba, niti se je pokolj vršio u njegovoj blizini. Sigurno je također, da fra Nikola nije za vrijeme rata nikada prešao preko Neretve, a kamoli da bi išao u Nevesinje i tamo učestvovao u borbama.

Vjerojatno je, da je fra Nikola Ivanković pisao pismo svome sukolegi na Š. Brijeg, fra Kreši Pandžiću, ali nije ni najmanje vjerojatno, da fra Nikola nije znao, da fra Krešo nije gvardijan na Š. Brijegu. I sigurno je, da je fra Nikola to dobro znao, da je tada bio gvardijan fra A. Jelčić i da fra Krešo nikada nije bio gvardijan. Sada samo ne znam, da li Novak podmeće fra Nikoli tu epizodu ili čitavo pismo (str. 659). No, mora se priznati, da je fra Nikola Ivanković ratoboran tip i da mu je drago "svijetlo oružje". Bavio se je lovom, dok se nije ozlijedio. Ali i kasnije je "svijetli petopuc" zadržao u sobi i svakome ga pokazivao, kao neku dragocijenost. Čak je jedamput u jednome teretnome autu zajedno sa naoružanim Ljubušacima stigao u Čapljinu sa puškom na ramenu, jer su bili čuli, da je Čapljina ponovno ugrožena od četnika. Ali jer je sve bilo mirno, vratili su se odmah nazad. Ali, isto tako mora se priznati, da fra Nikola nije učestvovao ni u kakvim borbama, niti je bilo kakvo moralno ili materijalno zlo učinio Srbima ili kome drugome. Znao bi pred svećenicima koji put protiv Srba nemilosrdno reći jer je mislio, da je to "junački čin", ali fra Nikola je zaštićivao i zaštitio Srbe u Jablanici. Samo njemu mogu zahvaliti, da su ostali živi.

Fra Nikolinu ratobornost na jeziku fratri su ismijavali i na taj račun šale pravili, a starješine su ga zbog toga korili. No svima je bilo neugodno i krivo, što je sa Ljubušacima došao sa puškom na ramenu u Čapljinu. Fra Andrija Jelčić i ja smjesta smo ga ukorili i prigovorili mu tu nerazboritost. No, mora se priznati, da fra Nikola nije nigdje učestvovao u borbama; da nije počinio nikakva zla; da nije bio aktivni ustaša prije rata i da u njegovoj blizini nije bilo zla, a kada su u Jablanici ustaše počeli progoniti i ubijati Srbe, onda ih je fra Nikola energično zaštićivao i zaštitio.

Novak veli, da je bio gvardijan samostana na Š. Brijegu Dr fra Krešo Pandžić i da je stalno bio u društvu Nijemaca, jer je znao njemački. Novak ga ne optužuje ni za što drugo. No, fra Krešo Pandžić nije nikada bio gvardijan i nikada nije bio germanofil. Tko pozna Krešu zna dobro, da je fra Krešo i previše ozbiljan i povučen svećenik i veliki neprijatelj Hitlera i hitlerizma, njemačkoga militarizma i osvajalaštva. Na Š. Brijegu dulje vremena bila je njemačka vojna bolnica u našoj gimnaziji. Krešo nije nikada volio svjetovno društvo, osobito vojničko. No, dozvoljavam, da je koji put išao sa službenim poslom, na primjer, tražiti lijekova od njemačkoga liječnika za kojega bolesnika civila ili fratra i slično. Možda je koji put i otišao na komandu, da zaštiti svijet, ako su slučajno njemački vojnici napravili seljacima kakvu štetu. To se isto može reći i za dr Fra Radoslava Vukšića, koji je bio direktor. Obadva su bila po karakteru slični, dobri svećenici, tihi i povučeni ljudi. No

nije znao samo pok. fra Krešo njemački, pa se radi toga nije trebao družiti sa Nijemcima. Svi profesori na Š. Brijegu znali su njemački. Svi su oni po više godina studirali u srednjoj i zapadnoj Evropi i znali su po više jezika, a neki su ih znali i po pet bez slavenskih jezika. Neki su briješki profesori studirali vani čak po 8 godina razne predmete, jedna skupina između njih svršila je vani u inozemstvu i teologiju i svoj predmet na univerzi. Prema tome Novak je vrlo slabo upućen, kada kaže, da je Pandžić fra Krešo znao njemački. I drugi fratri na Brijegu znali su njemački, kao što je i pok. fra Krešo znao i druge jezike (str. 659).

Novak, govoreći o fra Didaku Ćoriću (str. 658-659), pomiješao je dvije, ako ne i tri osobe i sve svalio na leđa fra Didaka Ćorića.

Fra Didak Ćorić nikada nije bio u Tomislavgradu, pa nije mogao tamo organizirati ustaški pomladak, držati tamo propagandna predavanja, pa čak i o "Crnoj legiji" i Juri Francetiću. U Duvnu je bio fra Dominik Ćorić, pa ga je očito Novak zamjenio sa fra Didakom Ćorićem, koji je bio profesor na Š. Brijegu. To je sigurno Novak kanio reći o fra Dominiku Ćoriću ali se zapleo, pa sve navalio na fra Didaka Ćorića. Isto tako Novak veli, da je fra Didak organizirao ustaški pokolj u Nevesinju i Berkovićima. U proljeće i ljeti 1941., dakle kada su se ti pokolji zbivali, fra Didak je bio u Zagrebu i nije dolazio u Hercegovinu, pa to nije mogao organizirati. Vjerojatno je i ovo Novak kanio natovariti na leđa nevesinjskome župniku O. Božidaru Ćoriću, pa se zabunio i na fra Didaka navalio. Običaj je naime komunistički, a donekle i srpski, da okrive uvijek svećenike za zlodjela, koja se zbivaju u njihovoj blizini pa je to trebalo navaliti na leđa O. Boži Ćoriću. Ali Novak je sve izmješao. No, Srbi u Nevesinju znadu dobro, da je O. Božo Ćorić veoma povučen svećenik, da se nikada nije bavio politikom, niti kakvim civilnim poslovima i da je malo prije pokolja Srba premješten u Grude.

Fra Didak Ćorić nije nikako mogao biti odlikovan za izvanredno držanje za vrijeme okupacije Tomislavgrada za vrijeme partizana, jer tamo nije naprosto bio. To odlikovanje dobio je fra Dominik Ćorić. Vjerujem, da je fra Didak Ćorić odlikovan "brončanim spomenznakom" o uspostavi NDH i za rad do proglašenja NDH. Fra Didak Ćorić kao student u Zagrebu, razvijao je ustašku djelatnost i u zatvoru je zbog te djelatnosti dočekaio proglašenje NDH. U početku je bio imenovan logornikom u Samoboru ili Jaski, ali je sigurno, da tu dužnost nije htio preuzeti i da uopće tamo nije išao. Bio je pametan i razborit, pa je to otklonuo. Da li je fra Didak Ćorić bio zakleti ustaša, to ne znam. No, dopuštam tu mogućnost. Ne isključujem čak ni tu mogućnost, da je zaklinjao i nove ustaše, kako to Novak tvrdi, ali mi je to ipak vrlo teško vjerovati, jer je fra Didak živio u ambijentu (širokobriješki fratri), gdje se je sve zgražalo na ustašku zakletvu. A znam dobro, da je fra Didak iz tih obzira prema drugim fratrima na Brijegu bio neobično marljiv i točan na svim redovničkim i školskim dužnostima. A kada sam mu rekao, kako fratri hvale njegovu uzornu točnost, onda mi je odgovorio, da ne će da mu neustaše bilo šta mognu predbaciti. Dozvoljavam i da je se slikao sa talijanskom kapom uz tenk. Tenkovi su bili na Brijegu, a fratri su znali slikati, a fra Didak je za šalu i kuriozitet mogao lako staviti kapu na glavu i uslikati se s njome. No u tome nema nikakva zla. Šta više, fra Didak je jednom zgodom g. 1944. stavio na rame pušku svoga kolege Kohorskoga, ratnoga dopisnika hrv[atske] vojske, pa su to fratri javili provincijalu, a provincijal Petrović tada je dao naredbu svim fratrima, da nijedan ne smije imati, niti u ruku uzeti, bilo kakvo oružje, jer to ne dolikuje svećeniku. Tom zgodom

naudio je i fra Berti Dragičeviću u Rakitnu da ne može nositi oružje i biti zapovjednik milicije, a kasnije ga je povukao potpuno iz Rakitna.

No mora se priznati, da fra Didak Ćorić nije počinio nikakvu drugu nesmotrenost i da ne samo što nije imao nikakve veze sa bilo kakvim ustaškim zlodjelima, nego je uvijek bio žestok neprijatelj svih ustaških nedjela. On je osobno intervenirao za Srbe.

Fra Zdravko Zovko, fra Marinko Jelić i fra Čedomil Škrobo (str. 675) sigurno je, da nikada nisu bili nikakvi ustaše, niti se je u njihovoj blizini kakvo zlo događalo. No ovu trojicu Novak ničim ne tereti, nego da su se isticali kao ustaše. Ne razumijem ga što je ovu trojicu izabrao, kada se nikada ni u čemu nisu isticali. Od Novaka sam prvi put to čuo. Ali je sigurno da to nitko u Hercegovini ne zna, što Novak tvrdi.

Za dr Radoslava Glavaša je točno, da je bio ustaša mnogo prije rata i da je bio predstojnik bogoštovnoga odsjeka. Glavaš je intimno suradjivao u Zagrebu kao student sa Budakom, Žanićem, Kvaternikom i ostalim vodećim ustašama u Zagrebu. Glavaš je bio čovjek žive inteligencije i široke kulture, a poznao je dobro sve glavne jezike. U Zagrebu je na seminarima vodio glavnu borbu sa komunistima i njihovim teorijama o umjetnosti, itd. Na te rasprave dolazili su studenti sa drugih fakulteta, samo da uživaju u Glavaševoj vještini, stručnosti, lijepom jeziku i logici. I đaci sa drugih fakulteta pričali su mi, da je uvijek bio pravi užitak slušati ga i da je Glavaš uvijek triumfirao. Budak je imao u njega puno povjerenje i jedamput ga je kao kurira poslao u Sienu k Paveliću. Znam dobro, da su ga Pavelić i Budak veoma cijenili kao karaktera i kao čovjeka jače inteligencije. Kao takvoga zatražili su ga u provincijala za predstojnika bogoštovnoga odsjeka i na drugi Budakov telegram provincijal ga je pustio. Znam, da su ga kasnije neki sa kaptola htjeli ukloniti i staviti na njegovo mjesto pok. Petra Vozdića¹⁸. Provincijal Pandžić u to vrijeme bio je u Zagrebu, pa kada je vidio, da nemadu ništa tvarnoga protiv Glavaša i da je posrijedi nekakvo političko spletkarstvo, onda mu je dozvolio da i nadalje ostane na položaju.

Znam dobro, da je pok. Glavaš kasnije žalio, što je stupio u bogoštovlje. Želio je ostati na svome području, i Barac ga je tražio za docenta. No, i za vrijeme rata Glavaš je marljivo pratio književnost i bavio se kritikom. U njegovoj sobi ostalo je više netiskanih zbiraka, koje su mu mladi pjesnici prije tiska dali na pregled i kritiku. Pred polazak iz Zagreba rekao je Mili Ilovači, ako se kada povratimo, da se nikada više ne će baviti politikom i političkim pitanjima.

Ne znam, da li je Glavaš bio zakleti ustaša, ali je pred rat ustaštvo širio među đaštvom indirektno, a možda čak i direktno. Radi toga je bio došao u mali sukob sa profesorima. Ali sigurno je da su studenti, bivši širokobriješki đaci, najvećma širili ustaštvo među đacima. Glavaš je davao nacionalističku ideološku podlogu, i teško je vjerovati, da bi se Glavaš bavio sitnim poslovima i promidžbom.

Nije mi poznat pitanje rad Glavašev kao predstojnika bogoštovnoga odsjeka. No, tu ga ne tereti ni Novak. Ali poznato mi je Glavaševo mišljenje i držanje u pogledu progona i ubijanja Srba. Ne samo da se Glavaš nad svim tim zgrozio, nego je u više navrata u Zagrebu intervenirao da se obustave progoni Srba u Hercegovini. Ja sam mu u više navrata pisao, a sam mi je rekao da ga obavijestim odmah o pojedinim Veginim zločinima, kao i drugih ustaša. Glavaš je bio u početku čvrsto uvjeren, da će uspjeti ukloniti odmah Vegu i druž-

¹⁸ U izvorniku prezime nečitljivo, možda Gvozdić.

nu, ali nije znao, da je Vego bio svemoćan i potajno podržavan. Glavaš mi je pisao, da su poduzeti koraci protiv Vege i ostalih zločinaca u Hercegovini, ali nije znao da ga veliki u Zagrebu izigravaju. Obećavaju mu i lažu mu. Isto tako obaviještavao sam i Cankija. I Canki je poduzimao korake kod "svemoćnika" u Zagrebu. I njemu su, kao i Glavašu, obećavali i lagali. I Canki mi je pisao, da su poduzete mjere i da će se zločinci kazniti i ukloniti, jer da su tako obećali, ali nikada do toga nije došlo. Zločinci su pobjegli pred talijanskom okupacijom u zadnji momenat. A kada su ustaše na zahtjev Nijemaca morali zatvoriti zloglasnoga Andriju Buljana radi ubijanja Srba na Alipašinu Mostu i predvesti na prijeki sud, onda je Canki energično tražio, da se zločinac Buljan ne pusti, nego da mu se doista sudi. Buljan je zapravo bio u pritvoru i svaki je dan dolazio u Glavni Ustaški Stan. No, Canki je zatražio, da sud presluša Peru Jukića i mene u pitanju zlodjela Andrije Buljana. I ja sam tada na pune dvije stranice optužio Buljana, Vegu i njegove "ustaše" i zatražio sam kaznu za sve zločince, a istakao sam, da se mi Hrvati stidimo što smo Hrvati radi Vege i Buljana, itd. Moja je optužba bila strašna i bila je to optužba na ondašnji čitav ustaški pokret. Sudac (Dalmatinac) i pisar Fazlagić, koji je još danas pisar u Čapljini, molili su me i zaklinjali, da to povučem, da oni to ne smjedu poslati u Zagreb, itd. No, ja sam ostao pri svome. Zagreb je to dobio i Franjo Vego je ciknuo. I poslao mi je tada otvorenu prijeteću kartu, koju su svi poštari na pošti čitali i prokomentirali. A kako je Vego mogao doći do toga spisa, to on znade. Ja sam uzput optužio i "vrhove", ali dok su taj spis dali Vegi, vidjelo se je odmah, da je Vego radio po uputama "vrhovnika". I dok sam ja na sve strane protestirao i intervenirao i od muka nisam mogao spavati, reče mi jedne večeri sudac Niko Grabovac: "Pa ti si naivan! Ti se uzrujavaš, tužiš, protestiraš, pa će najposlije otići tvoja glava. Bolan, svaku večer Vego šifrom obavješćuje Didu Kvaternika, koliko je Srba manje u njegovu kotaru." Tada mi je to bilo malo teško vjerovati, ali sam kasnije ozbiljno posumnjao i vjerovao, da je obavještavao barem Herenčića u Mostaru.

Nije na odmet spomenuti, da je pok. Glavaš kroz čitavo vrijeme rata vrlo trijezno ocjenjivao naš vanjski i nutarnji položaj. Ja trijeznijih i ispravnijih sudova za vrijeme rata nisam čuo ni od koga, kao od njega. A to mi je rekao i Trpimir Musa. Vjerujem, da Glavaš svoje pravo mišljenje nije otkrivao drugima, osim intimnijim prijateljima. Ali je stvarno on jasno krio svu težinu naše vanjske i nutarne problematike. I još u ljeti 1941. Glavaš se je ozbiljno bojavao njemačke pobjede za hrvatski narod i državu, i dok su Nijemci, tako reći, nesmetano marširali kroz Rusiju, Glavaš je vrlo sumnjao u njihovu pobjedu, a i jako se bojavao za sudbinu Hrvatske, ako slučajno Nijemci pobijede.

Novak ne zna, da je g. 1941., kada je jugoslavenska vojska, nakon proglašenja NDH zauzela ponovno Mostar i popalila selo Iliće i pokušala prodor prema Š. Brijegu, da je onda pok. dr R. Glavaš organizirao seljake iz okolice Š. Brijega, koji su na Žovnici zaustavili prodor jugoslavenske vojske. I Glavaš je bio na frontu sa seljacima, ali bez oružja.

Poznato je i ptici na grani u Hercegovini, da je Dr fra Mladen Barbarić bio oduvijek vatreni hrvatski nacionalista, da je zbog toga bio maknut sa gimnazije, suđen, interniran u rodnome mjestu, pa na Brijegu i Humcu. Mladen je svugdje pripremljao svijet duhovno za novu Hrvatsku Državu. I radi toga je dobio veliko odlikovanje. No, tko je samo jedamput bio sa fra Mladenom, ne može nikako posumnjati, da bi Mladen bio u stanju poželiti, a kamoli učiniti ikome, pa i Srbima, bilo kakvo zlo. Fra Mladen je čovjek duboke religioznosti,

molitve i apostolskoga pravoga žara. Za vrijeme progona Srba u Mostaru fra Mladen je kod nesretnoga Herenčića intervenirao, kao i kod drugih, ali nije on kriv, što nije uspio. Nije istina, što veli Novak, da je fra Mladen u borbama za Mostar učestovao na strani Nijemaca i Talijana, jer je tada Mladen bio u Zagrebu. Otišao je iz Mostara u Zagreb dva mjeseca prije nego su počele borbe za Mostar. Poslali su ga biskup i provincijal k Poglavniku, da spasi onih 17 Hrvata i Srba koji su bili zatvoreni zbog davanja novca partizanima. U toj skupini bio je zatvoren Marka Suton, zastupnik i poznati hrvatski vikač u Mostaru Blaška Slišković. I na Mladenovu molbu Poglavnik je naredio, da se svi ovi puste na slobodu, ali kada su pušteni na slobodu, onda su ih "tajni ljudi" potajno likvidirali. I Mladen se nije više vraćao u Mostar.

Fra Karlo Grabovac¹⁹ bio je kao i drugi fratri i ostali svećenici za Hrvatsku, a protiv Jugoslavije. No, sigurno je, da nije bio nikada nikakav povjerenik ustaški. On nije bio u Duvnu, nego je bio župnik, mislim u Prisoju. Vjerujem, da bi on pomogao razoružati jugoslavensku vojsku, ali ne vjerujem, da je tamo bilo jugoslavenske vojske. No ozbiljno sumnjam, da se je fra Karlo imao prigodu istrčati i da je bilo u čemu učestovao, jer bi ga u tome slučaju partizani odmah zatvorili. Međutim, oni su ga pustili na slobodu barem polu godine i sudili su ga za "zlodjela", koja je navodno počinio za vrijeme njihove vladavine.

Sigurno je, da fra Stjepan Naletilić nije nikada bio ustaša i da nikada nije bio logornik u Duvnu. Bio je Hrvat i protiv Jugoslavije kao i drugi misnici. Bio je župnik u Kongori, a u Duvnu (Tomislavgradu) nikada nije službovao.²⁰ I čisto bi mu bilo nemoguće vršiti službu logornika u Duvnu, jer je daleko od Duvna, a nije imao kapelana ni motora. No, službu logornika nije nikako mogao obnašati, jer je provincijal Pandžić odmah na početku NDH dao okružnicu svim fratrima, da ne mogu i ne smiju primiti nikakvu političku i civilnu službu, nego da djeluju samo duhovno i karitativno. Fra Naletilić je u svome stanu skrivao dva Srbina i spasio ih.

Ne vjerujem, da je fra Velimir Šimić razoružavao jugoslavensku vojsku, jer držim, da u Bukovici (Duvnu) nije bilo nikakve vojske. Uostalom, komunisti su Šimića skoro godinu dana držali na slobodi, a kasnije su ga zatvorili i sudili za "zlodjela" koja je počinio protiv naroda i države za komunističke vladavine.

Sigurno je također, da fra Mijo Čuić nije odgovoran za moralna i fizička ubijanja Srba u Duvnu. Fra Mijo je vodio upravo žestoku borbu protiv koljača kao što sam i ja u Čapljini. I kada je u kolovozu naišao kroz Čapljinu, onda je održao jednu žestoku propovijed protiv koljača. A rekao nam je, da on tako žestoko propovijeda i u Duvnu. Nije mi ništa poznato da li je fra Mijo prevodio Srbe na katolicizam. No znam dobro, da ih je spasavao. I u Zagrebu je dočekaio partizane. I nimalo se nije bojao, da će ga itko optužiti. On je bio svjestan, da će ga svi Srbi braniti, jer ih je zaštićivao. I jedan partizanski kapetan, neki Srbin iz Livna rekao mu je u Zagrebu, da se ne treba ništa bojati, jer partizani znadu dobro, kako je Srbe spasavao. I fra Mijo je bez ikakve bojazni pošao u vizitaciju u dalmatinsku provinciju. Kada je stigao u Makarsku, Cikojević mu je rekao, da se ukloni, jer da su dalmatinski komunisti

¹⁹ Fra Karlo se preziva Grbavac, a ne Grabovac.

²⁰ Ovdje Soldo ipak nije u pravu: fra Stjepan je bio kapelan u Tomislavgradu, ali prije rata (1936.-1938.), odakle je 1938. premješten za župnika u Kongoru (R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih fra-njevac*, Mostar, 2011., str. 283).

žestoko govorili protiv njega. Fra Mijo je napustio Dalmaciju i vratio se u Zagreb, gdje su ga brzo zatvorili i osudili u Sarajevu na smrt. Duvnjaci i preživjeli duvanjski Srbi sakupili su 2000 potpisa i jamčili za fra Miju da je nevin. Fra Mijo nije tražio pomilovanje, ali su mu ga sami dali promjenivši mu kaznu na 20 godina. I ako je fra Mijo odavno šlagiran u Zenici, ipak ne će da ga puste, da boluje kod kuće.

Fra Makso Jurčić bio je živi svetac. I da je živio u zapadnoj Evropi, do sada bi već bio proglašen blaženim. On je čitavi svoj život predano Bogu služio i bio prava svetačka duša. Nosio je na sebi skriveno i bodljikavi pojas, kao i sv. Leonardo Portomauricijski. Nikada se nikakvom politikom nije bavio, iako se je osjećao dobrim Hrvatom kao i drugi. Poginuo je kao žrtva ispovjedne tajne.

Fra Brno Smoljan iskreno se je radovao osnutku NDH, ali se stvarno ni u što nije miješao, osim što je intervenirao za ono nekoliko Srba u Ljubuškom, kada su ih ustaše zatvorile i što je protestirao protiv dovođenja Srba iz istočne Hercegovine i njihova ubijanja u blizini Ljubuškoga i bacanja u jamu. Ustaše su to radile u noći, a fratiri na Humcu doznali su to sutradan. I ja sam bio na Humcu, kada je Smoljan otišao u Ljubuški i protestirao. Znam dobro, da je u samostanu zbog toga nastalo pravo zaprepaštenje, sablazan, bol i ogorčenost na ustaše. Fra Brno je bio ostao 4 mjeseca pod partizanima i partizani mu nisu ništa spočitavali. Ubili su ga u Mostaru, kada se je na koncu povukao, jer su tada ubijali sve redom. Fra Brno je bio iskreno odan NDH, ali stvarno nije vjerovao da će se moći održati.

Viktor Novak na str. 679. veli da je JEDAN ODLIČAN POZNAVAOC HERCEGOVAČKIH PRILIKA kazao da će narod u Hercegovini po zlu dugo pamtit i ustaške i njemačke suradnike: fra Bonu Jelavića, fra N[ikolu] Ivankovića, fra J[ulijana] Kožula, fra Maksu Jurčića, fra S[lobodana] Lončara, fra Serafina Vištica, fra Ćirila Ivankovića, fra T[ugomira] Soldu, fra Martina Soptu, fra Otona Knezovića, fra Radu Glavaša, fra Miroljuba Skoku, FRA STANKA MILANOVIĆA, FRA DOMINIKA ŠULENTU, FRA RAFAELA ROMACA, FRA FRANU RAKIĆA, FRA STANKA BRADARIĆA, IVANA SUMIĆA, GRGU ROGLIĆA, te don Iliju Tomasa, Juru Vrdoljaka, don Andriju Majića, Antu Čulu i Antu Zrnu. Bit će da to nije nikakav poznavac hercegovačkih prilika, jer ova sedmorica misnika, napisana sa velikim slovima, nisu iz Hercegovine, niti su kada u Hercegovini djelovali, niti tko u Hercegovini za njih znade. To su Dalmatinci.

Oton Knezović mislim da se ne može braniti od svojih pisama Poglavniku. On voli pisati "burmuntije", a pisao je nekakve požestoke burmuntije i Budaku, pa da to nije bio fra Oton, Budak je nekome bio rekao, da bi ga odmah dao zatvoriti. Ne znam šta mu je pisao, ali znadem da je u Zagreb žestoko pisao protiv pokolja Srba. I na Posušju je držao vatrenu propovijed protiv pokolja Srba, pa su ga ustaše zatvorile polu dana. Po naređenju Laksinu iz Mostara, morali su ga pustiti na slobodu. Tada mi je poštar Rudo Miljković rekao, da su ustaše na telefon psovale majku podmaršalu Laksi.

Novak spominje, da će se svijet dugo sjećati po zlu i fra Martina Sopte. Martinov stav je potrebno malo osvjetliti. Martin je jednako mrzio Hitlera i hitlerizam kao i Staljina i komunizam. Pa i ako je bio veliki Hrvat i antijugoslaven, nije se tako radovao NDH, jer dolazi sa pomoću bezbožnog Hitlera i diktatora Mussolinija. On je tada sumnjivo klimao glavom i govorio: Timeo Danaos dona ferentes! Fra Martin nije nikada imao dlake na jeziku i on bi to otvoreno rekao ustašama. I odmah im je na fra Martina bilo u početku krivo. Za vrijeme Jugoslavije fra Martin je znao otvoreno i o hrvatskome pitanju raspravljati sa svakim

Srbinom inspektorom i zastupao bi Samostalnu Hrvatsku. A da bocne inspektora, znao bi reći slabu đaku: "Pa kako to ne znaš, ta nisi iz Đevdelije?!" Mostarskim Srbima intelektualcima znao bi reći za vrijeme diktature: "Samo da mi je dočekati, da vas mogu žaliti!" A kada su u Mostaru počeli Srbe zatvarati, onda ih je fra Martin iskreno žalio. I provukao se kroz žicu u logor, saučesće im izražavao i tješio ih. I ustaše su ga tu uhvatili i zatvorili. I javili su u samostan Mostar, da su ga našli u žici sa Srbima i da su ga zatvorili. Onda je otišao fra Emil Stipić k njemu u zatvor i pustili su ga na slobodu. I fra Martin je javno svagdje svako ustaško zlodjelo osudio. I ustaše su bili jako ljuti na fra Martina, jer previše pred svijetom govori protiv ustaša i ustaških zlodjela. I prijetili su mu otvoreno. Čak ga je jedamput osobno tražio Boban na Brijegu da ga zatvori. I ustaše po svoj Hercegovini čuli su za fra Martinove kritike i držanje, pa su ga primitivci bili proglasili neprijateljem NDH. I jedamput neki DODO iz Ružića (Bekija) zaustavio je auto i pitao fra Milu Miloša: "Jesi li Ti fra Martin Sopta?" I počeo ga izvoditi iz auta, uvjeravajući ga, da je on fra Martin i da on uvijek govori protiv NDH i da će ga on sada strijeljati. I da nije bilo drugih ljudi u autobusu, fra Mile se ne bi mogao obraniti, da on nije fra Martin. Ustaša Dodo imao je kojih 50 godina. I molio se dobro Bogu i išao je u crkvu. Ali komunistu i protivnika NDH smatrao je dobrim djelom ubiti. Barem je tako govorio. Ja sam ga jedamput pokušao razuvjeriti, ali se nije dao krstiti. I kada je jedamput jedan Imoćanin opsovao Boga u autobusu, onda je Dodo zaustavio autobus i izveo Imoćanina pri zid i htjeo ga strijeljati. I jedva su to ljudi zapriječili. Onda mu je održao lekciju i kazao mu, da Dalmatinci moradu u NDH prestati psovati Boga, jer da će on u buduće svakoga strijeljati, kojega čuje.

Prof. Žanko je fra Martinov učenik. I fra Martin je najvećma djelovao na njegovu duhovnu i duševnu kulturu. I čitavo vrijeme su se dopisivali, a sve u tome pravcu. I za vrijeme rata, veli nam fra Martin: "I Žanko je popustio. Mislio sam, da je čvrstih principa." I stvarno su se bili za NDH malo razišli. Ali ga Žanko jednako poštuje i obećao je, da će o njemu napisati esej. Poznato je, da je fra Martin silno volio Isusovce, jer ih je smatrao pravovjernim i crkvenim. Sa fratrima na Brijegu uvijek se je šalio i fratri s njime. Kada bi govorio o fratrima, onda bi uvijek rekao: "vaši", a kada bi govorio o isusovcima, onda bi rekao "naši". Fratre bi pred fratrima zvao "vaši", a isusovce "naši". I kada se je za vrijeme rata jedamput vratio iz Sarajeva, pitali su ga fratri, kako se drže i kakav su stav zauzeli Isusovci i Franjevci u Sarajevu u pitanju Židova i progonu Srba. I fra Martin odgovara: "Ovaj put 'vaši' su pravovjerniji. 'Naši' mi se ovaj put nisu svidjeli. Previše raztežu i natežu stvari jasne. Eto, ovaj su put 'vaši' pravovjerniji!" Eto, toliko je fra Martin išao daleko, da nije mogao dozvoliti, da se ikakvo hrvatsko zlo pokuša razumjeti ili na neki način opravdati.

Razumije se, da je fra Martin takav stav zauzeo i prema partizanima, pa su mu za to i glavu kao zmiji stukli. Znao je on dobro tko su i što su partizani. I kada su partizani prvih dana počeli govoriti u Ljubuškom protiv Crkve, onda se je Sopta zaputio sa Čerina u Ljubuški preko brda (18 km), ušao u njihovu komandu i održao im lekciju i zabranio im govoriti protiv Boga, Crkve i vjere. Partizani su se smijali, ali fra Martin je olakšao svoju savjest. To je tipično fra Martinovo. Ja ne znam, čime će Novak opravdati ubijstvo fra Martina Sopte.

Novak spominje i O. Dr. Bonu Jelavića, ali mu ne nabraja nikakvih zlodjela. O. Bono je bio vrlo trijezan i umjeren čovjek. Bio je iskreno odan NDH prije rata i za vrijeme rata. Ustaša sigurno nije bio, ali je sa ustašama dobro stao. Kod njega nije bilo nikakvih nereda.

O. Jelavić sudjelovao je oko organiziranja i preuzimanja vlasti 1941. u Vitini, ali jer tamo nema ni Srba ni Jugoslavena, nije bilo nikakvih poteškoća ili nereda. Čitavo vrijeme bio je iskreno odan NDH, ali u sitnu dnevnu politiku nije silazio. Glasnije je govorio protiv dalmatinskih partizana i dalmatinski partizani uzeli su ga na oko i pri padu Hercegovine u jesen 1944. g. povukao se je u Mostar, a odatle u Sarajevo, gdje je postao vojni svećenik XI. ustaškoga zdruga u Visokome, a nastradao je u logoru kod Siska nakon povratka iz Slovenije.

Fra Bono je bio uzoran svećenik i vrlo trijezan čovjek i pun humanosti. Nema dvojbe da se Bono ni riječju nije ogriješio o pravdu i ljubav prema bližnjemu, a kamoli djelom. Uostalom, u njegovu kraju nije bilo ni Srba, ni Jugoslavena, ni partizana, pa da je i htio, nije mogao.

Ovdje treba napomenuti da su se pri okupaciji Hercegovine do linije Široki Brijeg – Mostar – Nevesinje u jesen 1944. g. povukli pred partizanima samo tri franjevca: O. Jelavić iz Vitine, O. Branko Šušak iz Krehina Graca i O. Tugomir Soldo, kateheta iz Čapljine. Svi ostali svećenici ostali su na svojim mjestima. Kasnije su se provukli kroz partizanske redove još: O. Vinko Dragičević, mladomisnik O. S[vetislav] Markotić; kapelan iz Gorice O. Marije Karamatić i pri koncu O. Lujo Milićević, mladomisnik.

V. Novak na str. 730. nazivlje jedamput fra Bosiljka Vukojevića don Bosiljko Vukojević i veli, da je surađivao sa svim ustaškim prvacima na progonu Srba. U Hercegovini su Srbe progonili samo 1941. g., a tada je fra Bosiljko bio kapelan u Međugorju. A u Međugorju i okolini nema Srba. Kasnije je bio kateheta u Mostaru. Fra Bosiljko je bio u zatvoru u Mostaru kroz čitavo proljeće i ljeto 1945., pa mu nitko nije predbacivao niti ga teretio. Zato su ga i pustili na slobodu, a 1948. ili 1949. g. osudili su ga na 6 ili 8 godina za protunarodni rad u Zagrebu od 1946.-1948. g.

Fra Bosiljko je pripravljaio teren za NDH i bio je veoma odan stvari NDH, ali je kao čovjek i kao svećenik doista uzoran i među svijetom veoma obljubljen. Sigurno je, da fra Bosiljko nije u stanju ništa napraviti, što nije u skladu sa ljudskim dostojanstvom i sa svećeničkim držanjem. Fra Bosiljko je, kao i drugi misnici, žestoko osuđivao nepravedne progone Srba.

Novak spominje, da će se svijet po zlu dugo sjećati i fra Serafina Vištice. Meni je dobro poznato, da se je fra Serafin previše kritički odnosio prema ustaškoj vlasti i svim njezinim ispadima za NDH. Previše je glasno govorio, korio i protiv divljanja propovijedao, pa se je čak bio dobro zamjerio ustašama. Znam dobro, da je istjerao iz ureda glavara iz Šurmanaca, jer se je govorkalo, da je i on učestovao u pokolju Srba u šurmanskoj jami, odnosno da je dao dozvolu i nije se bunio.

Za prof. fra Srećka Granića Novak tvrdi, da je bio špijun Gestapoa. Takve su stvari partizani kažnjavali čak smrću. A fra Srećko je bio u zatvoru kod partizana 1945. g., pa su ga pustili na slobodu. Ako je bio špijun Gestapoa, zašto ga onda nisu sudili i osudili? Istina je, osudili su ga 1949. g., ali ne zbog toga, nego što je slao previše pršuta zatvorenim fratrima u Zenicu.

Na str. 658. Novak veli, da su širokobriješki fratri bili najgorčenijsi branioci Š. Brijege, pa onda citira izvještaj partizanskoga ratnog dopisnika i veli, da su “šestorica ovih fratara pronađeni među poginulima na položaju kod sela Knez – Polja, nekoliko kilome-

tara od Š. Brijega”. Ali Novak zaboravlja, da su još živi svjedoci i da oni točno znadu, koji su to fratri i kako su poginuli u Knešpolju, a ne u Knez – Polju. Da se uklone od fronte sa Širokoga Brijega O. Dr Krešo Pandžić, O. Augustin Zubac i još tri klerika došli su k župniku u Mostarski Gradac, daleko od Š. Brijega 10 km. Tu su bili deset dana. A kada su stigli tamo partizani, da zaokruže Š. Brijeg, uzeli su kapelana O. Zvonku Grubišića zajedno sa spomenutom petoricom svećenika i klerika, povezali ih u žicu, grubo ih mučili i svakojako maltretirali na očigled svijeta, i svezane ih odveli u Knešpolje i tu ih ubili.²¹ Novak je zaboravio, da su u laži kratke noge.

A da fratri nisu bili najogorčeniji branioци Š. Brijega, to je poznato i ne treba tu dokazati. Njihovu nevinost i biskupska je poslanica istakla. No, svak ne zna, da su O. Dr. Krešo Pandžić i provincijal Petrović molili i energično tražili od hrvatskih i njemačkih vlasti, da se fronta sa Š. Brijega premjesti 10-12 km pred Širokim Brijegom na brdo Trtle ili iza Š. Brijega, tako da se Š. Brijeg na svoju stogodišnjicu sačuva. No, fratri nisu krivi, što nisu mogli uspjeti.

Novak spominje i fra Bertu Dragičevića. Fra Berto je bio župnik u Rakitnu. Za vrijeme partizanskih osvajanja Duvna i njihovih zalijećanja u Duvno i okolicu, fra Berto je organizirao seosku miliciju u Rakitnu, zapravo sve seljake, i nikada nisu dozvolili partizanima prodor u Rakitno. Fra Berto je bio i zapovjednik milicije i vrlo je dobro stao sa pok. generalom Šimićem a kasnije sa svim vojničkim vlastima. Ništa mi nije poznato, da li je ta milicija učinila kakvo zlo, a pogotovo da bi učinila nekakvo zlo sa fra Bertinim odobrenjem. Držim da nije, jer tamo nikada nije bilo Srba i Jugoslavena. Tamo je čisti hrvatski kraj. Pod jesen 1944. provincijal je fra Bertu premjestio iz Rakitna u Mostar, a prije toga zabranio mu je, da bude zapovjednik milicije i da nosi oružje. Inače mi ništa drugo nije poznato o fra Berti, osim što je u Sarajevu postao ustaški vojni svećenik 1945. i da je ostao vjeran ustaškoj misli i ustašama. Vjerojatno je ostao vjeran još i danas.

Druge hercegovačke fratre Novak poimenično ne spominje. Stvarno njegovi su podatci o Hercegovini vrlo mršavi, šturi i netočni, tako da čitatelj njegove knjige ne može vidjeti, u čemu je ta krivnja hercegovačkih fratara, osim što on onako đuture svaljuje krivnju na njih za sva ustaška zlodjela. Ako hoće Novak, da mu čitatelj barem na čas povjeruje, morao je biti konkretniji, ne miješati, zamjenjivati osobe, mjesta i službe, ne izmišljati imena koja ne postoje i ne upadati u kontradikcije. No, ja ću njegov prikaz pokušati malo popuniti.

Ne smatram ni grijehom ni zločinom, nego dobrim djelom, što su i fratri i svijet priželjkivali slobodnu Hrvatsku i što su je radosno pozdravili, kada je bila ostvarena. I istini za volju mora se priznati, da ju je pozdravio i sav svijet i svi svećenici bez iznimke. Ali kod starijih i ozbiljnijih svećenika bilo je malo bojazni, hoćemo li se moći održati i hoće li Bog to djelo blagosoviti, kada dolazi uz pomoć bezbožnoga Hitlera. Propagandu za NDH nije trebalo praviti u Hercegovini. Svijet i svećenici nosili su je uvijek u srcu. No, to još ne znači

²¹ Navedeni zapravo nisu ubijeni u Knešpolju nego na putu iz Mostarskog Graca prema Knešpolju, u bespuću planine iznad župne crkve u M. Gracu, gdje su i ukopani. Njihova su tijela ekshumirana 1961. te 1971. pokopana u crkvu na Širokom Brijegu. Riječ je o sljedećim franjevcima: fra Krešimiru Pandžiću, fra Leopoldu Augustinu Zupcu, fra Rolandu Zlopaši, fra Zvonki Grubišiću te klericima fra Rudi Juriću i fra Korneliju Sušcu (A. MARIĆ, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, Mostar, 2007., str. 15-19).

da nije bilo propagande. Da će Pavelić ostvariti Slobodnu Hrvatsku to su među svijetom najvećma širili studenti i pokoji ustaša po selima. Nije ih bilo mnogo organiziranih, ali pokoji je bio skoro u svakom mjestu i selu. I svijet je pjevao u dvostih[ov]ima "gange" na sav glas svugdje u Hercegovini o Paveliću i ustašama. Ali ne može se reći, da nije svećenstvo u Hercegovini podržavalo među svijetom duh otpornosti prema srpstvu i jugoslavenstvu i misao slobodne i samostalne Hrvatske, ali isto tako ne može se ni tvrditi, da je silazilo na teren dnevne politike i obične nezdrave propagande, osim u iznimnim slučajevima. No, Novak nije upućen, koji su to svećenici, koji su se istakli kao ustaški nastrojeni i koji su kao takvi neizravno ili izravno među svijetom djelovali, odnosno Pavelićev dolazak svijetu nagovještavali. Zato treba Novaka popuniti i ispraviti.

Nisam siguran, da je ijedan jedini herceg[ovački] fratar bio zakleti ustaša. No, sklon sam vjerovati, da su bili to: pok. Dr Glavaš i prof. Didak Ćorić. Ali je sigurno, da su njih dvojica pripremali teren NDH. Isto tako psihologijski je pripremljao teren u jačoj mjeri O. Dr Mladen Barbarić. Zatim O. Bosiljko Vukojević, O. Branko Šušak, koga Novak ne spominje. Isto tako u 1940. g. O. Branko Dr Marić, prof. Bruno Adamčik na Š. Brijegu, koje Novak ne spominje. Zatim O. Metod Puljić, O. G[o]jko Stojić i O. Bogdan Ćubela, koje također Novak ne spominje. Vjerujem, da su ovi primali i ustaške letke i da su ih dijelili povjerljivim ljudima, izuzevši fra Mladena Barbarića. Za fra Mladena bi to bilo previše neozbiljno. Ali ni za ove druge ne može se reći, da su bili neki fanatici i da su se u tome izlagali. Bili bi pri ruci povjerljivim ljudima i svojim bi prijateljima koji letak dali. Mogu i ja za sebe reći, da sam se radovao dolasku Poglavniku i ustašama i da sam neizravno psihologijski utirao put dolasku NDH i ustaša. Pred ozbiljnijim starijim ljudima i dobrim katolicima, koji su bili protiv HSS-a čak sam otvoreno razgovarao i pričao im o budućoj NDH i dolasku Poglavnika i ustaša. No nisam se istrčavao, osobito ne pred mlađim svijetom, jer su me HSS-ovci sumnjičili zbog ustašluka. Osjećamo sam, da je vrlo nezgodno i opasno za svećenika silaziti na politički teren, pogotovo jer sam vodio Omladinska Društva sv. Ante. Među omladinom sam nastojao, da ostanu van dnevne politike, osobito strančarske, ali i među njima sam djelovao i govorio opće hrvatski. Letke nikada nisam širio. A kada su dvojica ustaša 1940. bježeći pred policijom, donijeli kofer letaka u jutro u 5 sati u moj stan, onda sam im rekao, da ih bezuvjetno u roku od dva sata imaju iznijeti iz stana, jer to nije zgodno za svećeničku kuću. I tako je bilo.

Čudo je, da Novak ne zna ništa o ustaškoj djelatnosti O. Dr Krune Pandžića. I njega Novak uopće ne spominje. Pa njega je švicarska policija na zahtjev Stojadinovića protjerala iz Švicarske, jer je tamo uređivao na francuskome jeziku ustaški bilten. Istina je, prije rata i za vrijeme rata nije slazio na teren dnevne politike niti se je bavio propagandom među svijetom, ali je za vrijeme NDH kao profesor u Mostaru održao čitavi niz javnih predavanja iz područja kulture Ustaškoj ženskoj lozi i građanstvu; pisao je više članaka o etičkome smislu ustaških načela (usput napominjem, da je u tim člancima dobro žigosao sva praktična ustaška zastranjivanja, zlodjela i nekulturne postupke), a na protesnoj konferenciji u sarajevskom kazalištu održao je predavanje protiv Jalte u ime sarajevske inteligencije. Kada je palo Sarajevo postao je ustaški vojni svećenik na terenu, kao i prof. Bruno Adamčik.

Ustaštvu su bili odani prije rata i za čitavo vrijeme poslije rata O. Dr Vendelin Vasilj i O. Dr Ignacije Jurković, i ako nisu silazili na teren obične propagande i politike.

Čudo je, da je toliko Novak neupućen u hercegovačke prilike, pa mnoge od ovih uopće ne spominje, a spominje Smoljana, Zubca, Lončara, Kožula, Martinca, Škrobu, Višticu, Jelčića i druge, koji ustaškoga luka nikada nisu jeli, niti su tim lukom mirisali. Ne velim, da su ovi, koji su na svoj način "ustašovali", bilo kakvo zlo učinili. Naprotiv, nitko od njih nije nikakva zla učinio i svi su odreda žestoko osuđivali ustaška zlodjela, ali ipak ovi su bili oni, koji su prije i kasnije za NDH bili vjerniji Poglavniku i NDH. Čudim se samo, kako Novak može donositi kao ustaška imena: Ćirila Ivankovića, Jenka Vasilja, Trpimira Muse, Jelčića, Smoljana, Kreše Pandžića, Martinca, Kožula, Zubca, Lončara, Sopte, Škrobe, Vištice i drugih, koji ništa nisu imali sa ustašlukom, a propustiti imena onih, koji su bili barem blizu ustaštvu i branili ga na neki način u načelu, i ako su osuđivali ustaška zlodjela i gluposti.

Iz predratnoga vremena, kao i za vrijeme rata, širokobriješkoj gimnaziji Novak konkretno skoro ništa ne predbacuje. Jedino vidi zlo u molitvenoj akciji O. Vilima Primorca i đaka za hrvatski narod i Hrvatsku Državu. No, pošten čovjek vidi u tome krasnu notu širokobriješkoga duha. Drugu zgodu donosi, odnosno prenosi iz *Hrvatskoga naroda*, da su đaci bili protiv sporazuma [Cvetković - Maček] i da su počeli aktivnije raditi dolaskom Glavaša na Brijeg i dolaskom studenata na praznike. Taj su dopis dali đaci sa Lištice. Sa Lištice je dosta đaka pohađalo gimnaziju na Brijegu, a također bilo je dosta i studenata u Zagrebu. Ti su studenti ustašovali i ustaštvo među đaštvom, osobito lištičkim, širili. Nema dvojbe da je i Glavaš imao u tome svoga udjela, a djelomično i fra Bruno Adamčik i fra Branko Marić. No širokobriješkim profesorima nije ni najmanje bilo drago, što se je počela politika uvlačiti među đaštvo, pa su stvarno bili došli u neku vrst sukoba sa pok. Glavašom, Marićem i Adamčikom. I Marić je radi toga bio poslan na Humac u samostan. (No, ove stvari se ne smjedu iskorištavati i o njima pisati, ali ih navodim radi potpunosti i ilustracije).

NDH za vrijeme rata forsirala je u gimnazijama Ustašku mladež, koja je bila skoro neovisna o školi i upraviteljstvu škole. Barem imala je izvjesnih privilegija, a u duhu tome stavljala je i izvjesne zahtjeve na profesore i upravitelja. Širokobriješki profesori bili su stvarno protiv duha i odgoja ustaške mladeži. Bilo im je vrlo neugodno i krivo, što mladež silazi na teren politike i što se osamostaljuje i izbjegava nazoru profesora i odgojitelja. (Ovo nije vrijedilo za đake u konviktu i u sjemeništu. Tu su fratri imali sve u svojim rukama i čvrsto držali. Ali to se je odnosilo na đaštvo, koje je stanovalo na Lištici). I ti su se đaci jedamput tužili Ivanu Oršaniću, da im profesori stavljaju poteškoće i ne pokazuju razumijevanja za ustašku mladež. No, stvarno ni širokobriješki profesori nisu se dali ni od koga terorirati. Oni su imali svoj pravac i držali su ga se. I danas se tek može objektivno ocijeniti, kako su u svim pitanjima trijezno i zrelo mislili. I nigdje i ni u kojemu slučaju se nisu istrčali. U Hitleru i hitlerizmu vidjeli su strašnoga neprijatelja Crkve i čovječanstva, kao i u Staljinu i komunizmu. Radovali su se iskreno NDH, ali su se bojali, da se ne će moći održati; strah ih je bilo što je došla sa pomoću bezbožnoga Hitlera. Kada je Amerika stupila u rat, bili su sigurni u američku pobjedu. Nije im bio drag kapitalizam, ali su iskreno volili demokratski sistem vladavine. Smatrali su ne samo nerazumnim političkim činom ukidanje pravoslavne crkve, nego i atentatom na etiku. Ubijanje i progon pravoslavnoga svećenstva, otpuštanje odreda srpskoga činovništva, bezpravni položaj svih Srba; progon i ubijanje Srba smatrali su običnim hitlerizmom, divljaštvom, povredom osnovnih etičkih

zakona. Osjećali su strahovitu odgovornost hrvatskoga naroda pred Bogom i pred poviješću zbog tih čina. Predvidjeli su jasno, da će samovoljni progoni i ubijanja Srba, kao i bespravni položaj čitavoga srpskog naroda, prisiliti ionako buntovne Srbe na ustanak i da će se to strašno osvetiti Hrvatima, osobito u Bosni i Hercegovini. Bojali su se uopće za hrvatsku mladež od mladenačkoga kursa u NDH. Strahovali su nad podivljalošću mladeži uopće. Zgrozili su se nad svim zločinima. Bojali su se odgovornosti hrvatskoga naroda pred Bogom i pred povijesti i strahovali su pred osvetničkim srpskim nožem. I nisu se ustručavali svoje mišljenje reći. I ustaše su im zamjeravale i ljutile se na njihov stav i kritiku. I proglasili su ih anglofilima. I kada je pao Singapur u japanske ruke, onda su im iz Mostara poslali sažalnicu, u kojoj su ih nazvali Singapurcima. A sada se iz daljine može točno ocijeniti, kako su trijezno i pametno rezonirali i kako je njihov stav bio i ljudski i kršćanski, i crkveni i hrvatski. Ne velim, da i drugi svećenici u Hercegovini nisu u svojoj osnovi zdravo rezonirali i da su bilo kakva zlodjela odobravali. Sigurno je da nisu ništa zla počinili i da ustaška zlodjela nisu odobravali, ali ipak nisu ni približno u tako jakoj mjeri reagirali i sve točno predvidjeli. No, to nije ni čudno. Svećenici su živjeli na terenu i u glavnome su bili daleko od mjesta, gdje se zlodjela događaju. (Mislim ovdje na fratre. U njihovim župama nema Srba, osim u Mostaru, Čapljini, Gabeli, Konjicu i Duvnu.) Zlodjela se izvršavaju po noći i tajno. Ako se točno znade za kakvo stradanje Srba, onda ustaše to prikažu, da su se ti Srbi pobunili ili da su napravili razna zlodjela, da tako otupe strahotu svoga zlodjela. U isto vrijeme na mnogim stranama ginuli su i Hrvati. Svijet je bio bez kruha i bez odjeće. U takvim okolnostima terensko svećenstvo nije imalo vremena za svestranije razmišljanje. Osuđivali su svačija zlodjela, ali ne onako, kao profesori na Brijegu. Osim toga širokobriješki profesori primali su čitavi niz svjetskih časopisa i katoličkih revija, pa i novina na stranim jezicima, pa su bolje poznavali svjetsku problematiku. A poznavali su glavne svjetske jezike, pa su pomno pratili sva jača djela evropskih katoličkih pisaca. Među njima samima bilo je jačih intelektualaca, pa je u takom ambijentu bilo se lakše orijentirati. Osim toga živili su u samostanu za vrijeme rata skoro povučeno i daleko od dnevnih zbivanja, pa su bili tako u stanju da sve trijezno prosuđuju i da se nigdje ne istrču. I nisu dozvolili ni drugima, koji su tu dolazili, da se drugačije ponašaju. Jedan jedini ispad bio je napravio O. Didak Čorić, kada je stavio na se pušku svoga školskoga druga sa sveučilišta Kohorskya. I profesori su reagirali i provincijal je tada svim fratrima zabranio imati, ili u ruku uzimati, bilo kakvo oružje.

No u njihovoj okolini – u čitavom širokobriješkom kotaru nije bilo Srba, Jugoslavena ni komunista. To je jedinstven katolički svijet. Ali kada je Sudar u Nevesinju potukao oko 100 Srba, onda su se fratri zgrozili. To je bilo prvo ustaško zlodjelo u Hercegovini.

I kada su nakon toga divlje ustaše počele mobilizirati momke u vojsku, onda su na Š. Brijegu propovijedali na sv. misi u 8 i 10 sati profesori: O. Dr Arkandeo Nuić i O. Dr. S[vetozar] Petric svijetu protiv pokolja i upozoravali su roditelje, da ne daju sinovima ići u ustaše, da ne bi podivljali. Na Š. Brijegu, kao i u svim ostalim hercegovačkim crkvama, na svim sv. misama pročitana je i protumačena naredba preuz[višenog] biskupa Mišića, da nijedan vjernik ne može dobiti odrješenje i pristupiti sakramentima, koji je učestvovao u ubojstvima, kao i pljačke srpske i židovske imovine. U župi širokobriješkoj, kao ni u kotaru čitavome, nije bilo nijednoga ni Srbina ni Židova, pa tamo nije mogao nitko ni nastradati.

No, jedamput su ustaše dotjerali neke mostarske Srbe na Lišticu i zatvorili ih u školu. I fratri na Brijegu nisu mogli ni časa mirovati. K stožerniku Zovki nisu mogli ići, jer ih je Ivan Zovko bio proglasio neprijateljima i s njima slabo stao, pa ih ne bi ni primio. Zato su poslali O. Dr Didaka Burića, prof[esora], u Mostarski Gradac fra Zlatku Sivriću. Fra Didak je Burić u pola noći probudio O. Zlatka S[ivrića] i zamolio ga, da odmah ide kod Zovke intervenirati i da ih mora spasiti pod svaku cijenu. I O. Zlatko je odmah otišao i uspio. A kada su Srbe iz Goranaca – njih oko stotinu – doveli iz Goranaca od Mostara u istu školu na Lištici, onda je goranački župnik O. Damjan Rozić došao odmah na konju, provalio u školu, Srbe izveo i odveo ih sa sobom u Gorance. No, to je fra Damjan mogao učiniti na Š. Brijegu. Tamo je svijet jedinstven i poštuje svećenika. Ali da su tamo bili cigani i razni Buljani, ne bi mu dali ni pristupiti. I ne samo to. Širokobriješki fratri poslali su Dr prof. S[vetozara] Petrica k svome kolegi Artukoviću, da intervenira i da ga skloni, da zavede red i zakonitost, i zabrani pokolj i progone Srba. Ali nije kriv ni Petric ni ostali profesori, što progoni nisu prestali.

Ovo su sve gole činjenice i nepristrana će povijest ovo potvrditi i istaknuti. Može se Novak blatom nabacivati i običnim komunističkim frazama klevetati, ali nikakvih dokaza ne može donijeti, da se je hercegovačko svećenstvo neljudski i nekršćanski ponijelo u onim mračnim danima naše povijesti 1941. g. Novak nam samo može predbacivati da smo želili ostvarenje NDH, a kada je nastala, da smo je radosno pozdravili i moralno pomogli i da smo je kasnije htjeli sačuvati. No, to nam je čast i ujedno dužnost bila tako raditi. Ali neka Novak donese bilo kakav dokaz, da je ijedan od hercegovačkih svećenika učestvovao u bilo kakvu zlu; da je sudjelovao u progonima Srba ili odobravao te progone; ili da je prisvojio što iz bilo koje srpske crkve ili bilo kojega Srbina ili Židova; ili da je primio od države Hrvatske u posjed ili na čuvanje židovske ili srpske pokretnine ili nepokretnine, ili ma što drugo. Ali to Novak ne može donijeti, jer je čitavo hercegovačko svećenstvo ostalo u tome pogledu čisto kao biser. Nijedan nije bio ni logornik, ni tabornik, ni pobočnik, ni stožernik, ni kotarski predstojnik, ni vel[iki] župan. Jedino je fra Dominik Ćorić u Duvnu bio 10 dana “prva” vlast, nakon što je Peko Dapčević sa svojim partizanima napustio Duvno. No vlast mu se je sastojala u tome, da je spriječio pljačku i nered. A to je uzeo zato, jer u Duvnu tada nije bilo nikoga “pismena”. Sve je bilo pobjeglo. Spasio je državne urede i kancelarije, da ih svijet do dolaska vlasti ne opljačka. I kroz to se vrijeme nije dogodilo nikakvo zlo u Duvnu. Lako je Novaku frazirati i pričati, ali neka Novak donese dokaze.

Novak iz neke novine vadi, da je se broj katolika u Mostaru toliko povećao, da su fratri dobili nekakvo zemljište za gradnju nove crkve. Vjerojatno je i tu Novak sve smijesao. Biskup je davno imao kupljeno zemljište za gradnju katedrale u Mostaru i za vrijeme banovine dovezio je kamen. I da nije rat nastao, pravio bi katedralu. Sjeverni dio Mostara dosta se razvijao i udaljen je dosta od kat[oličke] crkve, pa su prije rata fratri namjeravali praviti u sjevernom dijelu Mostara crkvu i residenciju, a nisu reflektirali na državnu pomoć. No, rat ih je omeo i za vrijeme rata nikada nisu na to ni pomišljali. Ali znam dobro, da fratri za vrijeme rata nikada nijesu htjeli ni čuti za to, da im Država nešto daruje. I nudili su više puta, i moljicali su da primimo, ali je provincijal uvijek energično odbio. Artuković i Dumandžić na veliko su molili fratre, da prime barem u Zagrebu državnu zgradu koja je vjerojatno bila židovska, ali nikada fratri nisu htjeli ni čuti za to. I mi smo kupili u Zagrebu

prazni, stari banovski konvikt, a nijesmo htjeli besplatnih i židovskih kuća. I tu zgradu snabdio je sa nužnim namještajem veletrgovac Ivan Pandžić, a prof. Žanko i Dr Ante Živković napravili su ugovor u ime naše. Tamo smo mislili stari konvikt srušiti, samostan i veliku crkvu praviti. I nadb[iskup] Stepinac nas je tamo pozvao i dao bi nam odmah tamo i župu, čim bi crkva i samostan bili gotovi.

Zaboravio sam napomenuti, da Novak tereti O. Petra Sesara, župnika u Čapljini, da je nađen sa strojnicom. Pa i danas su živi u Čapljini svjedoci. Prije nego će ustaše provaliti u Čapljinu u siječnju ili veljači 1945., komunisti su bijesno po Čapljini kupili odreda odrasle Hrvate. Fra Petra su našli gdje moli pred Svetotajstvom. I izveli su ga iz crkve svezana u žicu i okrvavljena. I svijet ga je vidio. U Čapljini nije bilo tada još nikakve borbe. I na ulici Čapljine pridružili su ga ostaloj skupini Hrvata i Hrvatica i s njima zajedno odveli su ga u selo Hotanj. Tamo su ga zajedno sa svim Hrvatima ubili i u jamu bacili, a ženske su pustili kući. Tu je bila prisutna i stara žena Janja Jakiša, žena Markova. Ona mi je pričala taj prizor. Rekla mi je, da je pok. fra Petar S[esar] imao ozlijede na glavi i licu i da su mu ruke bile previše pritegnute, ali da je bio vedar. Svu je skupinu na smrt lijepo pripremio i ispovjedio. Nakon ispovijedi svi su se junački držali, za Krista i Hrvatsku umrli, poginuli.

Vidi se, koliko je Novak neupućen u hercegovačke prilike, dok ne napada fra V[endelina] Vasilja. Za vrijeme rata Vendelin je u Savremenim pitanjima tiskao knjigu *Filozofiju komunizma* upravo pred pad Hercegovine tiskao je svoju drugu knjigu KOMUNIZAM I VJERA.²² I čitavu su nakladu komunisti našli u tiskari. Bilo bi u stilu Novakovu, da napadne Vendelina Vasilja, ali on za to ne zna. Isto tako ne zna, da je Vendelin u Novoj Gradišci za izbjegle hercegovačke seljake izdavao od veljače do svibnja 1945. jedan list, u kojemu je nastojao da ih sačuva u starom poštenju i čestitosti, koju su ponijeli od kuće. Novak ne zna ni za to.

U popisu vojnih svećenika Novak hercegovačke svećenike skoro nikako ne navodi. Njegovi su podatci u tome vrlo mršavi. Kada je pala Hercegovina 1944. g., onda su slijedeći hercegovački svećenici otišli i postali vojni svećenici: O. Dominik Ćorić, O. Didak Ćorić, O. Nikola Ivanković, O. Kruno Pandžić, O. Bruno Adamčik, O. Emil Stipić, O. Serafin Vištica, O. Marije Karamatić, O. S[vetislav] Markotić, O. Lujo Milićević, O. Tugomir Soldo, O. Blago Karačić, don Jerko Nuić, don Jure Vrdoljak, don Andrija Majić, don Ante Buconjić, a možda i još koji. Sa izbjeglim hercegovačkim seljacima u Gradišci, Novskoj i susjednim mjestima bili su kao duhovnici: O. Zdravko Zovko, O. Marinko Jelić, O. Tihomir Zubac, O. Celestin Raguž i O. Vendelin Vasilj. Vendelin nije bio ni časa u vojsci, pa nije mogao biti ustaški bojničnik, kako mu to podvaljuje Zorkin, Šuljak i Juretić. Da je Novak znao za ove svećenike on bi ih sigurno optužio, i ako su vršili samo svoju svećeničku i rodoljubnu dužnost. Bilo bi i u stilu Novakove knjige, da ih napadne. Isto tako da je Novak znao, da je pok. Dr fra Mate Čuturić, koji nije mogao za ustašluk čuti, kao gvardijan na Brijegu, dao rakiju svoj bojnoj ustaškoj pred crkvom, nakon što se je bojna ispovjedila. Kada bi to Novak znao, on bio ovaj lijepi gest plemenitoga fra Mate nazvao strašnim zločinom.

²² U franjevačkoj knjižnici u Mostaru nije sačuvan ni jedan jedini primjerak navedene knjige, što znači da su ih partizani sve uništili u tiskari. Možda je ipak negdje sačuvan koji primjerak, primjerice u osobnoj ostavštini fra Vendelinovoj u Chicagu?

Novak vjerojatno znade, da su komunisti srbski i dalmatinski pobili u Hercegovini 65 fratara²³; od tih svih 65 samo je suđen i osuđen O. Dr R[adoslav] Glavaš. Ostale nisu ni vodili u zatvor, osim pok. O. Maksimilijana Jurčića, Z[denka] Zubca, fra P[ašku] Martinca i Julija Kožula. Sve su druge ubijali na mjestu, tamo gdje su ih uhvatili. Partizani su vodili propagandu, da su fratre na Brijegu potukli, jer su se sa oružjem borili. A ako je tako bilo, zašto su onda ubijali sve redom bez iznimke od Gabele i Vrgorca preko Klobuka (do Bekije), pa sve do Duvna i Mostara. Jedino su u Mostaru napravili izbor. Uzeli su osmoricu iz samostana, mučili, ubili i u Neretvu ubacili. U Mostaru su izbor valjda napravili zbog engleske vojne misije, koja se je odmah smjestila u biskupski dvor. Do Mostara nikome nisu oprostili koga su našli, osim petorici fratara, koji su se bili sklonuli u župski stan u Ljutom Docu. Pa i njih su bili povelili u smrt. I da nije jedan Srbin seljak iz toga mjesta sa suzama zaklinjao partizanskog kapetana, ne bi im se smilovao. Teška srca ih je pustio veleći im: "Ne ću da na me pane srpska suza! Idite i skrivajte se. Ja vam sada poklanjam život!" No, o ovome se, Professore, ne smije sada pisati. Srbin je moljakao kapetana, jer je on jedini Srbin u mjestu, pa mu Hrvati katolici nisu nikada ništa napravili zla, jer su to upravo fratri branili.

A zašto Novak ne govori o zlodjelima onih pobijenih svećenika? Čime pravda njihovu smrt? U njegovoj knjizi ne spominje se više od 15 imena pobijenih fratara, a ni većinu i tih ne optužuje ničim naročitim. Treba Novaka pitati, gdje su zlodjela drugih pobijenih misnika, čija on imena uopće ne spominje. A gdje su zlodjela ostalih misnika, koji su nekako tragediju preživjeli, i kasnije gnjili po zatvorima. Pa mnogi i danas gnjiju u Zenici, a skoro svi su prošli kroz zatvore, a neki čak bili su zatvarani i suđeni po dva, po tri, pa čak i po četiri puta. Uzalud je tražiti njihova i imena, a kamoli zlodjela po Novakovoj knjizi. Eto Novak misli da je strašan grijeh biti protiv Jugoslavije i ljubiti i raditi za svoju Hrvatsku Državu, pa im je mogao barem to predbaciti. A ovako ništa. A samo na pet franjevačkih župa u Hercegovini događala su se nedjela i vršila zlodjela nad srpskim svijetom: u Čapljini, Mostaru, Konjicu, Gabeli i Nevesinju i Duvnu. U Nevesinju su vršena zlodjela daleko od Nevesinja, tamo prema Berkovićima. U Nevesinju je svijet i župnik doznao za ta zlodjela, nakon što su izvršena. Ubijeno je oko 100 ljudi. U Konjicu su zlodjela vršena na Ivan planini i u Borcima, dakle veoma daleko od Konjica. I tu je poginulo oko 100 ljudi. Ustaše su radile tajno i nisu kazivale fratrima, da će nekoga ubiti. Fratri bi saznali zato kasno, nakon zlodjela, kao i drugi svijet. I protestirali su. Fratri u Mostaru, Duvnu i Čapljini protestirali su i zauzimali se za nevini svijet, ali nije bilo koristi. Isto tako fra Rafo u Gabeli. Zaboravio sam spomenuti, da je bilo u Ljubušcome 7-8 srpskih obitelji i nekoliko državnih službenika, pa je i u Ljubušcome nastradalo 10-12 Srba od kasapnoga noža jednoga muslimana mesara iz Ljubuškoga uz blagoslov, želju, a možda i naredbu, ondašnjega logornika Stanka Vasilja, studenta. Ali i tu su fratri protestirali, da je bilo koristi. Ali na teritoriju ostalih franjevačkih župa u Hercegovini nije bilo Srba (izuzevši Gorance, gdje je župnik uistinu uspio spasiti sve Srbe, kao što sam to već prije rekao). Ali ne samo da u ostalim franjevačkim župama u Hercegovini nije bilo Srba, nego nije bilo ni Jugoslavena, ni komunisti, ni partizana. U drugim župama nije nitko ni zatvaran, a kamoli da bi bio stradao, pa zašto su onda poginu-

²³ Očigledno je da je Soldo bio izvrsno informiran te je već 1951. znao za gotovo sve pobijene hercegovačke franjeve. Ipak su 66-orica, jedan više nego Soldo navodi (usp. A. MARIĆ, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, Mostar, 2007.).

li i zatvoreni oni fratri, gdje se nije nikakvo zlo dogodilo. Može Novak okriviti možda još dva župnika, čitlučkoga i međugorskoga, ali ostale ne može ni prividno. Naime iz istočne Hercegovine i Mostara, kao i iz Zenice i Sarajeva, znale su ustaše u noći dovesti Srbe u jame u Šurmance (župa Međugorje), Služanj (župa Čitluk), i u Predgrađe kod Ljubuškoga i tu ih u jame ubaciti. Te ustaše vodile su sa sobom i svoje dželate, koji su ta razbojstva vršili potajno i pod zaštitom mraka i noći. Fratri bi uvijek kasnije doznali i protestirali. Ali ako hoće Novak naći neki pretekst, onda neka okrivi i ove. Ali čime će okriviti ostale!? Zašto su drugi fratri pobijeni? Neka Novak na ovo odgovori. Ne znam koliko je Srba poginulo u Duvnu, ali u Hercegovini na teritoriju franjevačkih župa svih nije poginulo od 800 Srba, dok je u samo mojoj rođenoj župi Čerin – poginulo 700 Hrvata, a tamo nikada nije bilo nijednoga Srbina ni komunista.

Ne boli duša Novaka za nastradalim Hrvatima katolicima, nego za Srbima. Novak navodi na jednome mjestu kako je neki pouzdani čovjek izjavio iz sela Slivčice, da su fratri govorili, da za vrijeme rata nije grehota ubiti Srbina, i da je to govorio župnik iz Slivčice i Tepčice. A ne zna Novak, da u Hercegovini nikako ne postoji selo Slivčica i da u selu Tepčicama nema župe, nego da Tepčici pripadaju župi Dobro Selo.²⁴ Uostalom, tamo nema Srba i nisu tamo Srbi ginuli, pa izgleda malo previše naivno, da bi to fratar mogao reći.

A da je Novak doznao, da su fratri u Mostaru za vrijeme rata zamjenili mnoge profesore na gimnaziji, preparandiji i nižoj srednjoj školi, jer su profesori civili morali ići u vojsku to bi im sigurno veoma zamjerio i nazvao zločinom. U preparandiji je Dr Kruno Pandžić preuzeo svu filozofsko-pedagošku grupu u svim razredima, Šilić njemački i hrvatski, a Ivančić vjeronauk i još nešto. Na gimnaziji su predavali, uz dr fra Mladena Barbarića, O. Bonicije dr Rupčić i prof. fra Pavo Dragičević. A jedne godine nije radila građanska škola, pa su mostarski fratri svu djecu u samostanu instruirali i za ispite pripremili. Da je to Novak znao proglasio bi velikim ustaškim zlodjelom. Ali mi imamo drugu etiku, različitu od Novakove. Ali sada prijedimo na svjetovne svećenike.

III.

[Uloga biskupijskih svećenika u Hercegovini za vrijeme rata]

Na str. 730 Novak veli, da su se istakli u duvanjskom kotaru kao “naročiti ustaški agitatori don Ilija Roze i don Ilija Majić, koji je bio u Čapljini logornik 1941.” Acikosum Ti Novak! Bit će da misli na don Iliju Rezu, jer Roze svećenika nema. Ali nema nikako ni don Ilije Majića. Novaku se ne da nikako naoposum, kada govori o Hercegovcima. Uvijek zabuna. Možda je mislio na pok. don Andriju Majića, mlađega, jer je don Andrija bio župnik negdje u duvanjskom kraju. Ali odakle izvuče i doznade, da je don Majić bio ustaški logornik u Čapljini 1941? Nikako ne razumijem zašto se je Novak dovezao Čapljine, kao čakak repa. U Čapljini prema Novaku bio je jedamput organizator svega fra Tugomir Soldo. Drugi put bio je sve i kriv za sve don Ilija Tomas. U Čapljini počinio velika zlodjela

²⁴ Riječ je zapravo o selu Slipčicama, župa Tepčici – Slipčici (koja se ponekad nazivala i Dobro Selo ili Ploče – Tepčici ili pak samo Ploče). U vrijeme kada Soldo piše ovo pismo, župa se nazivala Dobro Selo.

stari i bolesni Ćiril Ivanković, koji nije vidio Čapljinu. U Čapljini palio i žario Julije Kožul. U Čapljini pravio zlodjela Jelčić i Sesar, i na koncu još doznadosmo od Novaka, da je don Majić bio ustaški logornik nigdje drugdje negoli u Čapljini. Don Andrija je bio, mislim, župnik u Ravnu ili negdje kod Ravna. Sa Čapljinom nije imao nikakva posla, niti je pripadao kotaru Čapljini. Za vrijeme rata došao bi u Čapljinu, da se preda mnom ispovjedi i da nešto kupi u dućanu kod Martina Prkačina, trgovca. Čapljinski logornik prvi bio je Franjo Vego, drugi Vid Džajić, a treći i zadnji Martin Prkačin. Džajić i Prkačin bili su veoma čestiti, dobri i trijezni ljudi i nikome nisu napravili nikakva zla, niti se je što zla za njihovo vrijeme napravilo Srbima. Oni su bili u vrijeme, kada su Srbi zla pravili. Don Andrija Majić bio je temeljit hrvatski nacionalista. Nije mi poznato, da je u svojoj župi imao bilo kakvu civilnu funkciju. To mi nije nikada pričao. Kod preuzimanja vlasti, vjerujem da je barem moralno pomagao tadašnje ustaše. Do dolaska Togonala iz Travnika u krajeve, gdje je don A. Majić službovao, bilo je sve mirno, kao i svugdje. Togonal je prvi počeo u Hercegovini sa hvatanjem i ubijanjem Srba – tamo početkom lipnja. Naoružao je seljake i naredio im, da pod njegovim vodstvom pokupe Srbe, jer da su Srbi spremili ustanak. I zaprijetio se seljacima, da će svakoga strijeljati, koji ga u kupljenju Srba ne bude slušao. A kada je pokupio kojih 500 Srba, stjerao ih je u jednu dragu i naredio nekim seljacima, da ih moradu ubijati. On im je pokazao kako se radi. Seljaci su se zaprepastili, ali je Togonal oštro zapovjedio, da će strijeljati onoga, koji ne bude ubijao. I tako je natjerao nekoliko seljaka da okrvave ruke. Ali čim je Togonal počeo zlodjela praviti, don A. Majić odletio je u Zagreb k Artukoviću i zatražio zaštitu. Artuković mu je rekao, da će biti zaveden red prije negoli don Andrija stigne u Ravno. I doista don Andrija je našao mir. Togonal je završio svoju akciju i potukao pokupljene Srbe. Tako je meni pričao tada don Majić, a Ti piši don Jozi Zovki, pa neka Ti on dadne potonji i točniji izvještaj. Ja znam, da je don Andrija išao u Zagreb intervenirati za nevine Srbe i da je bio ogorčen na ustaška zlodjela. Isto tako znadem, da nije bio u Čapljini logornik, niti bilo kakva vlast, i da sa Čapljinom nije imao ništa drugo osim što se je došao koji put ispovjediti i ujedno kod Prkačina potrebne stvari kupiti. U Čapljinu nije nikada dolazio a da se nije kod nas svratio – a redovito je ostao i na objedu. Drugo o Majiću ne bih znao reći. Nije nikako pripadao kot[aru] Čapljini.

Tko imalo pozna don Iliju Rezu, zna dobro da ni muhi ne može zla pomisliti. Ne znam, da li u njegovoj župi ima Srba i jesu li ti Srbi prelazili na kat[oličku] vjeru. To zna Tomas, da li tamo ima Srba, a znaš i Ti. Ja ne znam, da ima. Ali možeš biti više nego siguran u Iliju Rezu.

Novak veli, da je takav i don Nikola Bošnjak u Prenju, koji je navodno organizirao tamo pokolj Srba. To Novak laže. Ja sam samo jedamput bio u Prenju kod don Nikole Bošnjaka, ali je don Nikola dolazio više puta u Čapljinu. Don Nikola je bio politički vrlo umjeren i trijezan čovjek. Iz razgovora znam dobro, da je osuđivao žestoko ustaška divljanja i ubijanja Srba. Pokolj u Prenju, kao i u čitavom stolačkom kraju, organizirao je neki student Marko od Kotora (ne sjećam mu se prezimena, ali mu Tomas zna i prezime), a njegovi glavni pomagači bili su Ilija Raguž, trgovčić iz Stoca i Stanko Raguž, seljak i neki Marić sa Pilete. Sigurno je i don Nikola, kao i svi ostali svećenici, pročitao i protumačio biskupovu naredbu o uskraćivanju sv. ispovjedi svim ubojicama, njihovim pomagačima i pljačkašima. Vjerujem da je protiv zločina i zločinaca inače propovijedao. A znadem, da

je na ustaške zločince bio veoma ogorčen. Iz Prenja je otišao za domobranskoga vojnoga svećenika i na koncu je nestao.

Novak veli za don Antu Buconjića, da je jedan od najsnažnijih ustaških organizatora u stolačkome kotaru. Pa don Ante je došao u Prenj za vrijeme rata i nakon odlaska don Nikole Bošnjaka u vojne svećenike. Za čitavo vrijeme don Antina župnikovanja u Prenju Talijani su imali pravu vlast. Hercegovina je tada bila okupirana. Od ustaša koljača nitko nije ostao pod talijanskom okupacijom. Za don Antina boravka u Prenju Hrvati su bili u defenzivi. Branili su sebe i svoja ognjišta od Srba četnika i partizana. Jasno je, da je don Ante sa svojim svijetom bio u defenzivi, dok nije zajedno sa svim svojim župljanima morao napustiti svoju župu i skloniti se u Čapljinu i Mostar. Ali don Ante je imao doista veliko, široko ljudsko srce i veliku plemenitu dušu. Iskreno je ljubio svoj svijet i nikakvim se riječima ne može iskazati njegova velika i nesebična požrtvovnost za izbjeglice iz stolačkoga kotara. On je bio prava i nesebična žrtva karitativnoga rada. On stvarno nije poznavao umora. I uvijek je bio vedar, uvijek trijezno mislio i trijezno sudio i govorio. O pok. don Anti imam najljepšu uspomenu kao čovjeku i kao svećeniku. Zaslužio je veliku plaću pred Bogom, ali također i veliku zahvalnost i uspomenu među hrv[atским] narodom. Možeš, profesore, biti siguran, da don Ante Buconjić nije bio u stanju napraviti bilo kakav izgred ili nepromišljen čin. On je bio i tako trijezan i pametan i tako dobar i plemenit, da on nije bio u stanju nikada ispasti iz kolotečine.

Staroga pok. Don Vidu Puticu ne treba braniti. Brane ga njegove visoke godine. Mislim da je imao blizu 90 godina. Kada sam ga na Miholjdan 1941. vidio, pa tada je jedva mogao doći do crkve. Neka se Novak misli, kako će opravdati ubijstvo staroga don Vide i kako je don Vide bio ustaša.

Ne znam, da li je Konjevodu bilo ime don Mato, ali Novak ga tako naziva. No Konjevod nikada nije bio župnik u Prenju. Tu se je opet Novak zabunio. Bio je malo vremena župnik u župi pok. dobroga misnika Martina Krešića u Rotimlji, dok je Martin bio u Gabeli. Neprestano je bio izložen opasnosti i noćnim napadajima od strane partizana ili četnika. Najvećma je spavao vani sa puškom u ruci. I bio je skoro izgubio živce. A nije ni čudo u kakvim je poteškoćama i prilikama živio. I kada je morao napustiti župu sklonuo se neko vrijeme kod kuće roditeljske. U to vrijeme formiran je u Hercegovini IX. ustaški zdruk, koji nije imao vojnog svećenika. I pok. don Lovro (to mu je pravo ime) Konjevod postao je tako vojni svećenik u IX. ust[aškom] zdruhu. Nastradao je na povlačenju iznad Bijeloga Polja. Bio je previše istančanih živaca, pa je koji put znao riječima požeštoko i nemilosrdno govoriti o Srbima i partizanima, nakon što je morao ostaviti svoju župu. No, sigurno nije onako mislio, kako je govorio. Koliko ja znam, nije ništa zla nikome učinio.

Don Jozo Zovko prošao je vrlo dobro. Njega Novak uopće ne spominje. Bit će da je to Novakova zabuna. No, to je dobro, jer ne treba don Jozu braniti. Ali lako bi ga bilo obraniti.

Ali don Marko Zovko grdo je prošao kod Novaka. Ja sam samo jedamput dolazio u Stolac ali don Marko je više puta dolazio u Čapljinu kod nas. Ja znam iz Markovih riječi, da je bio žestok protivnik koljača i da je osuđivao sva ustaška zlodjela. Ali nije mi poznato, da li je osobno išao intervenirati kod viših vlasti za Srbe. Vjerujem da jest, ali velim, da mi nije poznato. O tome piši don Marku, pa će Ti on sam najbolje znati kazati.

No, sigurno je, da don Marko nije učestovao ni u kakvome zlu i da je se protivio ustaškim nedjelima. Ali kada su se Srbi pomoću Talijana ojačali, onda je don Marko bio zajedno sa svojim svijetom i za taj svijet tražio zaštitu kod naših, talijanskih i kasnije kod njemačkih vojničkih vlastih. Don Markov je rad bio čestit i rodoljuban u punom smislu riječi. Taj je svijet bio strašno ugrožen i nije imao zaštitnika drugoga, osim don Marka. Pobjegli su bili svi logornici, tabornici i sve siledžije, a ostao je jadni don Marko sa jadnim nezaštićenim svijetom, dok ih sve nijesu Srbi uz pomoć Talijana protjerali iz stolačkoga kotara. Kasnije se don Marko vratio u svoju župu, kada su Nijemci Stolac osigurali. Don Marko je temeljit Hrvat i čestit čovjek, a to smeta bijednome Novaku. No, don Marku piši svakako.

Ali sada dolaze dva teška "zločinca": pok. don Ilija Tomas i don Jure Vrdoljak. Zapravo, prema Novaku, teški je zločinac pok. don Ilija, a don Jure je taman pristojno prošao. Da ne bi Belu[h]anova pisanja, ne znam, bi li don Juru i spomenuo.

Novak tvrdi, da je pok. don Ilija Tomas bio zakleti ustaša još za vrijeme stare Jugoslavije, a od prvih dana NDH da je glavni spiritus rektor cijelom ustaškom pokretu u Čapljini. Ja stvarno ne znam, da li je pok. don Ilija bio ZAKLETI ustaša za vrijeme stare Jugoslavije, ali sam skloniji vjerovati, da nije. Sa don Ilijom bio sam vrlo često za vrijeme stare Jugoslavije kao i za NDH. Bili smo istih političkih pogleda. Željeli smo i očekivali smo Slobodnu Hrvatsku, a držali smo, da će je Poglavnik ostvariti. Ali nikada mi pok. don Ilija nije rekao, da je bio zakleti ustaša, pa ni za NDH. Jest ustašovao, ali ne vjerujem, da je bio zakleti ustaša. Govoreći o prilikama u Čapljini, rekao sam, da je pok. don Ilija bio od 11. IV. 1941. do prvih dana lipnja u prvom odboru u Čapljini zajedno sa Jozom Rebcom, Perom Jukićem, Martinom Prkačinom, Pavom Jelčićem i Ivanom Rebcom. Predsjednik toga odbora bio je Pero Jukić. Rekao sam još, da je taj odbor radio čestito, ljudski i kršćanski i da se kroz to vrijeme nije nikakva nepravda nanijela Srbima, niti je ijednome Srbinu pala vlas sa glave. Ali kada je odbor raspušten i don Ilija prestao biti "vlast", da su onda Srbi cikli. I nema smisla više o tome govoriti. Uostalom, svjedoci su još živi, pa će lako Novaka natjerati u laž. Napominjem samo, da više nikada don Ilija nije bio bilo kakva vlast.

Novak veli, da je pok. don Ilija bio glavni organizator pokolja u Čapljini. A zašto onda to isto i meni podvaljuje? Novak se doista dovezao Čapljine ko čičak repa. Vidi se stvarno, da on nema pojma o prilikama u Čapljini. I previše je otrcana ona, da don Ilija blagosivlje ustaške horde, kada odlaze na krvav posao i kada se povraćaju. Na takve podvale ne treba ni odgovarati.

Novak podvaljuje pok. don Iliji, da je svaki dan bio "na sastanku u ustaškome stožeru u Čapljini, gdje su se donosile odluke za istrijebljenje pojedinih sela". U Čapljini nikada nije bilo ustaškoga STOŽERA, pa se je i ovdje Novak grdo zabunio. Bio je logor, i za vrijeme pokolja bio je logornik Franjo Vego. I ne vjerujem da je pok. don Ilija ikada stupio u logor za vrijeme logorovanja Franje Vege. A u stožer nije nikako mogao doći, jer ga naprosto nije bilo. Točno je, da je pok. don Ilija održavao seotske sastanke. Ali ti su se sastanci držali nakon bijega Franje Vege i družine koljača, kada su se Srbi počeli organizirati i prijetiti hrvatskome življu. Na tim sastancima raspravljalo se je o organiziranoj obrani Hrvata od srpskih napadaja. Bilo je to u vrijeme talijanske okupacije i Hrvati, da su sve i htjeli, nisu mogli napadati na Srbe, jer to naprosto Talijani nisu dozvoljavali. A sa koljačima nije mogao imati sastanke, jer su svi koljači pobjegli pred Talijanima.

Novak veli (str. 713), da je pok. Don Ilija Tomas dao u Čapljini proglas na Srbe, da prijeđu na katolicizam, pa da ih ne će nitko proganjati. Više je nego sigurno, da pok. don Ilija nije dao taj proglas, a niti je to na nj spadalo, niti ga je on mogao dati. Ne znam šta je govorio u crkvi o pokatoličenju Srba, jer nisam bivao na njegovim misama u to vrijeme, ali znadem iz privatnih razgovora, da je u početku bio protiv pokatoličavanja Srba. No, Srbi su navalili i ustrajno molili, da ih primi, kao i svugdje, pa je pok. don Ilija popustio i počeo ih ozbiljno pripravlјati. I pripravlјao ih je dulje vremena i kanio ih je potpuno primiti u Kat[oličku] Crkvu. I upravo na dan primanja, kada su Srbi bili u crkvi i oko crkve, dželati Franje Vege opkolili su crkvu i crkveno dvorište i sav taj svijet zatvorili u silos u Tasovčićima i u duhansku stanicu u Domanovićima. U glavnome su to bili žene i djeca, ali bilo je nešto i odraslih muškaraca, koji su preživjeli Vegina klanja. Don Ilija je odmah sa motorom otišao na Tersanu, da odatle sa brzim vlakom produlji u Mostar i od podmaršala Lakse zatraži zaštitu za zatvorene Srbe. U Čapljini na vlak nije smio sjesti, jer se je bojao, da ga Vege ne bi zatvorio. A kada je pošao sa motorom na Tersanu pred vlak, poslao je k meni jednoga čovjeka katolika, da iziđem na vlak u 10 sati i da će don Ilija biti u vlaku u drugoj klasi. I našao sam don Iliju u vlaku u II. klasi. I nije se smio nikako pojaviti, da ga ustaše sa vlaka ne bi skinule. Na brzinu mi je rekao, kako su Vegini dželati pokupili sve Srbe oko crkve i kako će ti Srbi svi stradati, ako ih na brzinu ne uspije preko podmaršala Lakse spasiti. Mene je zamolio, da ga obavijestim preko šofera Marka Vidića, ako u među vremenu Vege poduzme još kakve korake protiv ovih zatvorenih Srba ili kakve slične druge korake. Ja sam zamolio šofera Vidića da izvidi, šta sve Vege radi i da sa autom odleti u Mostar k don Iliji i da ga obavijesti. Vidić nije mogao ništa doznati. Don Ilija se je vratio iz Mostara u 4 sata po podne. Odmah me je upitao, jesu li pušteni Srbi na slobodu. Kazao sam mu, da mi je Vidić rekao, da su još u zatvoru. I don Ilija je bio veoma ljut. Mislio je, da su Srbi na slobodi i da će doći u Čapljinu kao pobjednik nad koljačima, ali se je prevario. U to vrijeme mi fratri u Čapljini nismo imali momka kuhara, pa smo koštirali u "hotelu" kod Ivankovića Ivana. Ali te večeri don Ilija i ja nismo smjeli u hotelu večerati, jer smo se bojali Vege i njegovih koljača. Laksa je brzo iza don Ilijina povratka pozvao na telefon logornika Vegu i naredio mu, da smjesta ima pustiti na slobodu sve zatvorene Srbe i da im se ništa ne smije dogoditi, pa su se Vegini koljači nervozno kroz Čapljinu šetali i šaputali. Radi toga mi smo zamolili hoteljera Ivankovića, da nam pošalje večeru u našu franjevačku residenciju po svome jednom čovjeku i da ne kazuje nikome, da smo u našem stanu. U isto vrijeme zamolili smo Marka Vidića, šofera, da nas obavijesti, kako je Vege izvršio narednje Laksino. I čim smo došli u našu residenciju, pok. don Ilija je tražio, da se dobro zaključamo. I na prozor smo gledali, kada će večera stići, da mognemo vrata otvoriti. Don Ilija je bio osobito veseo, što je konačno uspio po svojoj župi zaustaviti Vegina divljanja. I do 11 sati u večer čekali smo obavijesti od Marka Vidića, kako je izvršena naredba podmaršala Lakse. I kada nam je Vidić saopćio, da su sve žene i djeca pušteni na slobodu, ali da je sve ljude (valjda kojih 50 ljudi) Vege odveo u Bivolje brdo u jamu, bili smo tužni i ožalošćeni i kasno smo otišli u krevete.

Novak priča, kako je svijet iz okolice Čapljine, nakon što je prešao na katolicizam, u masama tovaren u marvinske vagone i odvođen u Čapljinu, a odatle u Šurmance u jamu. Čini mi se, da Novak ne zna, da postoji u Hercegovini samo jedna željeznička pruga, koja

prolazi kroz Čapljinu – Mostar. Nije mi poznato, da su se seljaci Srbi iz Pribilovaca pripravljali za prijelaz na kat[oličku] vjeru. Možda su se bili prijavili, ali sigurno se nisu bili pripravljali kao Srbi iz Klepaca i Tasovčića i Dračeva. Te Srbe iz Dračeva, Klepaca i Tasovčića don Ilija kanio je prevesti na kat[oličku] vjeru. A te Srbe i Srpkinje Vego je pokupio i zatvorio u Tasovčice u silos i na Domanovićima u duh[ansku] stanicu. Ali tamo nigdje nema željeznice i nije ih trpao u vagonu. No te sve, osim muškaraca, uspio je pok. don Ilija spasiti. A kasnije pribilovačke žene i djecu Vego je dotjerao u Čapljinu i u Čapljini natovarao u vagonu i otjerao ih u stanicu u Šurmance. Zapravo to je izveo Rudo Vrdoljak, koji je tada zamjenjivao Vegu, ali se je govorilo, da je Vego dao naredbu Vrdoljaku na odlasku. Drugih odvođenja Srba iz kotara Čapljine u Šurmance nije bilo. I u tome zlodjelu sudjelovali su samo koljači Franje Vege. Oni su Srbe pokupili u Pribilovcima, dotjerali u Čapljinu, tu u vagonu nakrcali, zatvorili i u Šurmance odveli. I neizkazan je to zločin. Doista šurmanska jama zavazda će strašno osuđivati NDH. Šurmanci su čisto hrvatsko mjesto, a šurmanska se jama nalazi u šurmanskome brdu, daleko nekoliko kilometara od sela. I u tu jamu dovodili su Srbe iz Zenice i Sarajeva. Dovodili bi ih noćno da svijet ne vidi. Sa žrtvama su išli i koljači dželatati, tako da domaći svijet nije sudjelovao. I sve se je to radilo vrlo tajno, radili povjerljivi ljudi i po noći, da svijet ne bi doznao. Ali uza sve to, svijet bi kasnije načuo nešto o tome i pričao je. I zgrozio se naš svijet. I smatrao je, da će se to našem svijetu osvetiti, što dovode Srbe iz raznih krajeva i ubijaju ih u čistome hrvatskome kraju. No bacanje u jamu u Šurmancima 600 žena i djece iz Pribilovaca nije se dalo sakriti. Radilo se je o velikome broju, pa je trebalo dosta osoba, da te nevine žrtve doprate od stanice do jame. Ove Srpkinje stale su skoro do svanuća u marvinskim vagonima na stanici Šurmanci. A koljači su u noći kupili ljude po selu Šurmancima, Bijakovićima i Međugorju. I ljude su prevarili. Kazali su im, da su stigli vagoni kukuruza i da ih treba hitno istovariti. A kada su se ljudi sabrali i u zoru primakli se stanici Šurmance vidjeli su, kako [tamo stoji] mnoštvo ženskoga svijeta u pratnji čapljinskih koljača. Zapovjednik koljačima bio je Andrija Buljan. I Buljan je odmah naredio koljačima, da svaki uzme izvjestan broj ljudi, a svima ljudima rekao, da je dao ustašama ovlast strijeljati svakoga čovjeka, koji ne bude točno izvršio naredbu svakoga ustaše. Jedan mi je pričao, kada mu je rekao ustaša, da će ove Srpkinje baciti u jamu, da je odmah od tuge sjeo i ustaši rekao: “Ne, ja ne idem dalje. Ja sam pošao kukuruz istovariti. Evo, ubij me odmah ovdje. Bog će nas sve kazniti.” I nije išao dalje. U glavnom su i drugi seljaci u putu zaostali i posakrivali se u grm. I nije mi poznato, da je koji od seljaka učestvovao u tome zlodjelu. Čuo sam, da su žive žene, djevojke i djecu pobacali u tu jamu. Grozan je to prizor, pa je čovjeku čisto nemoguće o tome bilo razgovarati i raspitivati se. A svijet opet ne zna točno reći, jer je stao po strani. Ja sve što znam o tome zločinu, znam od gornjega seljaka. A sigurno ni drugi nisu ništa više znali reći. Jedino je možda tkogod znao nešto više, ako je slušao samohvale samih koljača u picu. U to vrijeme ja nisam bio u Čapljini, nego u Ružićima, a na Prispri mi je šofer Boško Šutalo rekao za taj grozni slučaj, i kazao mi je, da je bilo 800 žena i djece, pa sam do sada uvijek držao, da ih je bilo 800.

Kako se je u to vrijeme držao don Ilija Tomas, ja ne mogu ništa reći, jer tada nisam bio kod kuće. Vjerujem, da se je zauzimao i tražio za njih zaštitu, jer sam kasnije u više navrata iz njegovih usta čuo strašnu osudu ovoga zločina.

Ostali pobijeni Srbi iz kotara Čapljina nisu vođeni u šurmansku jamu, niti su tovareni u vagone. Radi se samo o jednome užasnome slučaju, a Novak predpostavlja, kao da se je to svaki dan radilo.

Novak veli, da je pok. don Ilija snabdjeo kuću svim mogućim opljačkanim blagom i to trošio sa učiteljicom iz Dračeva Lujzom Spari. Don Ilijin stan je bio vrlo skromno, pa čak i previše skromno snabdjeven. Više je nego sigurno, da pok. don Ilija nije uzео ništa srpskoga, nikada i ni u kojem slučaju. To on ne bi mogao za čitavi svijet uzeti. A koliko je meni poznato, Lujza Spari dolazila bi samo nedjeljom i svetkovinama kuhati u don Ilije. Don Ilija je imao kuhara bratića, koji nije znao dobro kuhati, pa bi mu nedjeljom učiteljica kuhala. A da je i htjela, drugim danima nije mogla, jer je morala biti u školi, a Dračevo je od Klepaca daleko oko 5 km. Ali nekima nije bilo drago, što je i nedjeljom učiteljica kuhala kod don Ilije, jer svijet u Hercegovini ne može vidjeti žensko u župskome stanu, ako to nije župnikova rodbina.

Na motoru je obilazio svoju župu i kada su njegovi župljani bili ugroženi od srpskih vojničkih organiziranih banda, onda je bio sa svojom milicijom tijesno povezan i vjerujem da im je davao instrukcije za obranu i da ih je čak obilazio i na položaju. No u tome nema zla.

Ne znam zašto Novak pok. don Iliju optužuje za ustaška mahnitavanja i zlodjela u stolačkome kotaru, kada don Ilija nije stvarno imao nikakva posla ni veze sa stolačkim kotarom. Don Ilija je djelovao u čapljinskome kotaru. A kada su Srbi podivljali i počeli ubijati, paliti i žariti, onda se je don Ilija isključivo bavio obranom samo svoje župe i župljana. I to organizacijom obrane, ali nikada nije sudjelovao aktivno u obrani sa oružjem, niti je oružje nosio.

Novak navodi izvještaj Desimira Mihića, koji je pobjegao iz ruku ustaškoga krvnika i u noći kucao na don Ilijina vrata, a don Ilija mu nije otvorio. To je točno. Don Ilija mi je pričao, da je Mihić kucao u noći, ali mu nije smio otvoriti, osim uz pogibelj vlastitoga života. Don Ilija mi je taj slučaj pričao. Don Ilija je cijenio Desimira Mihića kao dobra i čestita čovjeka. Mihić je bio rezervni časnik u vrijeme sloma. Službu je vršio u blizini Klepaca i kod don Ilije je više puta dolazio na razgovor, kafu i rakiju. Don Ilija ga je stvarno volio i cijenio kao čovjeka. I Mihić je uhapšen u Čapljini. U vrijeme ustaških divljanja u Stocu, pobjegao je u Čapljinu, misleći da je u Čapljini mirno. Stigao je jedne nedjelje po podne i sjednuo je vani pred Ivankovića hotelom. Don Ilija i ja prolazili smo ispred hotela, kada ga je legitimirao Vegin pobočnik Ahmet Kapetanović i smjesta mu naredio u zatvor. Pozvao je ustašu, da ga vodi u zatvor. A kada sam prolazeći čuo naredbu Ahmeta Kapetanovića, da ga ustaša vodi u zatvor, smjesta sam pristupio Kapetanoviću i ljutito mu reko: "Zašto to radiš i radi čega zatvaraš ovoga čovjeka?! Pusti čovjeka na slobodu!" A Kapetanović je odgovorio povišenim glasom: "Ustaša, vodi ga u zatvor!" I sve je to čuo g. Desimir Mihić. A ja Mihića nisam poznao niti sam dotle kada za nj čuo, a smjesta sam reagirao i spontano se za čovjeka zauzeo. I don Ilija mi je tada pričao, kako je to dobar čovjek. I iskreno ga je žalio, što će nastradati. A u noći, kada ga je dželat poveo u smrt, uspio je pobjeći i dovukao se je u Klepce i pokucao na don Ilijina vrata. Don Ilija je mislio, da mu je Ahmet Kapetanović podmjestio stupicu; naime, da je Kapetanović doveo Mihića u Klepce i nagovorio ga da kuca na don Ilijina vrata, da bi tako mogao likvidirati don Iliju, što skriva Srbe. I don Ilija se nije usudio u noći nikada nikome svoja vrata otvoriti. I don Iliji je stvarno kasnije uvijek

bilo žao, što Mihića nije spasio. No, Mihić se je spasio i bez don Ilije. Uz Bregavu stigao je u Stolac i ostao je na životu. Vjerojatno se je bio sklonuo u Srbiju.

U proljeće 1942. g. partizani su provalili u istočnu Hercegovinu i k njima su se pridružili svi domaći Srbi. I doista se može reći, da su i žarili i palili hrvatska katolička sela. I stigli su bili u Pribilovce iznad Klepacu i ugrozili tako don Ilijinu župu. I na pribilovačkoj školi postavili su crvenu veliku zastavu. Treba naglasiti i istaknuti, da su se svi Srbi pridružili tim partizanskim odredima i s njima zajedno palili i naš svijet iz istočne Hercegovine protjerali sve do Klepacu i na zapadnu stranu rijeke Neretve. Iznad Klepacu srpsku vojsku zaustavili su seljaci iz don Ilijine župe potpomognuti sa seljacima iz župe Čapljina. Talijani su tada dozvolili tu hrv[atisku] miliciju za borbu protiv komunista. Pok. don Ilija tražio je pomoć i zaštitu od talij[anske] komande u Čaljini, pa kada nije dobio, onda je otišao u Ljubuški i u noći oko 11 sati doveo dva kamiona naoružanih seljaka iz Ljubuškoga i iz Bekije. Kod nas u Čapljini bio je te večeri pok. don Mitar Papac. Kamioni su projurili kroz Čapljinu a seljaci su naoružani puškama na kamionima pjevali. Fra A[ndrija] Jelčić, don Mitar i ja očekivali smo don Iliju, da će kod nas doći prespavati, ali i on je zajedno projurio sa svojom novom "vojskom". Noć je bila i ništa se nije vidjelo, pa smo govorili, da nova vojska ne zna terena i da će nastradati. Don Ilija je imao strijeljivo u kući za vojsku, pa kada je vojsci razdijelio strijeljivo, otišao je u krevet, jer je bio sav satrven od umora. U po noći počela je borba i srpska vojska najurila je preko Bregave i Neretve hrvatsku "vojsku". Te noći nitko u Čapljini nije spavao. U Talijane se nitko nije pozdavao, pa je svak očekivao pad Čapljine. Mi smo očekivali don Iliju, ali don Ilija nije dolazio. Tješili smo se, da je se negdje skrio, ali u jutro nam je rekao njegov bratić, da su se probudili, kada je borba bila oko crkve. Don Ilija je ispred kuće skočio sa visokoga zida, da se spasi, ali je tada slomio nogu. Bratić ga je stavio na leđa i nosio kojih 100 metara. Don Ilija mu je tada rekao, da ga ostavi i da spasava sebe, jer da se obojica ne mogu spasiti. I bratić ga je tada stavio u lužinu od kupine uz cestu, preplivao preko Bregave i spasio se. Don Iliju su pronašli, strašno nožima izboli i usmrtili. Nitko od Hrvata nije prisustvovao njegovoj smrti, pa je sve drugo priča, što se pričalo. U jutro su Talijani iz Metkovića prodrli sa tenkovima prema Klepcima, ali ne u Klepce. A kada su Talijani zastali, onda je dvadesetak naoružanih čapljinskih Hrvata uz veliku opasnost prodrlo u same Klepce, da pronađu don Iliju živa ili mrtva. I našli su ga mrtva i donijeli u Čapljinu. Njegovo izranjeno tijelo slikao je O. Dr Branko Marić. Sprovod je bio veličanstven. Nad otvorenim grobom govorio je O. A[ndrija] Jelčić i biskup Čule, ali su obojica tako kršćanski i trijezno govorili, kako treba oprostiti i zaboraviti neprijateljima, da je razjarena hrvatska masa bila veoma nezadovoljna sa obadva govora.

Novak navodi, kako je pok. don Ilija više puta govorio, da smo trebali pobiti sve Srbe još 1941. To je točno, da je to koji put u velikim mukama pok. don Ilija i rekao. Ali to je stvarno bio actus primo primi. Nakon što se je za njih zauzimao, živio je u trajnoj opasnosti od Srba. Isto tako i čitava njegova župa. Njegove su noći bile neprospavane. I više puta, da se naspava, spavao bi kod nas u Čapljini. Život je to bio težak, živci su popustili, a Srbi su tada sve više divljali i zla našem svijetu pravili. I u tim časovima ogorčenja i nategnutih nerva znao bi koji put pok. Don Ilija reći da nismo trebali spriječiti ustaše 1941., pa bi sada mogli mirno živjeti. I znao je to reći i pred civilima. I ja sam ga stvarno upozorio, da to ne govori, ali on već nije imao živaca, pa to u neuračunljivim momentima koji put izvalio. A

svijet je u nevoljama meni sto puta rekao, da nije bilo mene i don Ilije, ne bi bilo hrvatskih izbjeglica. Ne bi ih imao tko protjerati iz istočne Hercegovine.

Nije mi poznato šta je bilo povodom, da ustaše logornika Vege unište Srbe u Pribilovcima. Kako sam rekao prije, ja tih dana nisam bio u Čapljini. Ali da sam i bio, teško bih saznao. To je nevjerovatno, kako se nikada nije skoro ništa moglo točno saznati. Radilo se noću i tajno, a svijet bi kasnije govorkao, da je čuo to i to, ali ništa pouzdano nikada se nije moglo saznati. Na Prispi mi je Boško Šutalo rekao, da je Vege bio dao naredbu svim ljudima u Pribilovcima (treba napomenuti, da se do zadnjih dana srpnja nije Pribilovčanima ništa dogodilo), da se svaki dan imadu prijaviti na kotaru u Čapljinu, i da su Pribilovčani dolazili prijavljivati se, a kasnije, da su prestali i otišli u brdo iznad sela. Tada je Vege poslao ustaše i pokupio u Pribilovcima sve što su našli. A našli su žene i djecu, dotjerali ih u Čapljinu i poslali u smrt u jamu u Šurmance. Drugoga nikoga nikada nisam ni pitao, da li su ovi podatci točni. Držao sam da mi je Šutalo referirao, što se je tada u Čapljini moglo saznati, a što je bilo iza kulisa, to Vege nije kazivao nikome, pa se i ne može doznati. I ljudi iz Pribilovaca otišli su u brda. Bilo ih je 148. I ti su od sada stalno ugrožavali župu Klepce, ali i ostala susjedna mjesta. Ispočetka su radili zajedno sa partizanima; kasnije su bili četnici i talijanska vojska, a nakon Talijana radili su sa Nijemcima, dok pri koncu skoro svi nisu prešli u partizane. Nakon što su Talijani okupirali Hercegovinu ovi ljudi u glavnome su se poženiili udovicama iz Klepaca i Tasovčića. U ljeti 1941. ovi ljudi pisali su jedno prijeteće pismo iz brda don Iliji Tomasu. Pismo je bilo pisano na pisači stroj i zadahnuto komunističkom ideologijom. I ja sam to pismo pročitao, a don Ilija Tomas bio je uvjeren, da znade točno i koja mu ga je osoba pisala. Don Iliji su tada nepravедno podvaljivali, da je navukao Srbe u crkvu i onda naručio ustaše da ih pohvataju. Ali je apsolutna činjenica, da su Vegine ustaše, kupeći Srbe kod crkve, strašno napakostile pok. don Iliji a pok. don Ilija ipak uspio pomoću Lakse spasiti sve te žene i djecu. A ne treba zaboraviti, da je Laksina naredba glasila, da se imadu smjesta pustiti na slobodu jednako i svi ljudi, a nije kriv ni don Ilija ni Laksa, što Vege nije poslušao. Nadalje u tom pismu predbacivali su pok. don Iliji, što nije uspio zapriječiti bacanje u jamu pribilovačkih žena i djece. Lako je to reći, ali nije bilo lako zapriječiti. I kao da je znao don Ilija, da će te žene i djeca nastradati i gdje će nastradati.

Nije također točno, da je don Ilijina smrt dala povoda ustašama da izvedu novi pokolj, kako to tvrdi Viktor Novak. Srbi iz Klepaca i Tasovčića povukli su se u Pribilovce a tamo Hrvati, odnosno hrvatska milicija, nije zalazila. No, Talijani su iz Čapljine topništvo otvorili vatru na Klepce i Pribilovce, da potjeraju partizane, a iza topništva nastupila je talijanska pješadija, popalila skoro čitavo selo Klepce, pa i župski stan, ali Pribilovce nije palila. I to je bilo sutradan po don Ilijinoj smrti. Partizani i Srbi su se povukli na brdo prema Koščeli i kada su u noći Talijani izišli na brdo Koščanu, onda su ih pribilovački Srbi na svome terenu doista potukli preko 200. No u tome hrvatska milicija nije učestovala. Ali ne treba zaboraviti, da su Srbi, nakon što su ubili pok. don Iliju, u katoličkoj crkvi sve porazbijali, sve ruho crkveno i sve crkveno posuđe opljačkali, a posvećene hostije po crkvi na sve strane prosuli i sve kipove i slike uništili. Jedino je ostao još misal, kadicionik i jedna dječija raketa. Pok. don Ante Buconjić, ja, šofer Marko Vidić i jedan oružnik došli smo u crkvu i takvu je našli. Šta više i zidove u crkvi su obijali i na podu je bilo svugdje barem jedan centimetar prašine i otpadaka, sitnih komada zida i razbijenih predmeta: kipova, slika itd.

Ja sam našao barem dvadeset zgaženih sv. hostija po crkvi. I onda smo donijeli nekoliko kanta vode i polivali po čitavoj crkvi, da bi se nenađene hostije rastopile. Pokaznica, ciborija i kaleža nismo našli. A interesantno je, da nam talijanska vojska nije htjela osigurati put do crkve. Najprije nam nisu dozvoljavali ići k crkvi, ali nakon nekoliko dana, zapovjednik je dozvolio, da možemo ići, ali uz vlastiti rizik i odgovornost. Talijanske straže bile su tada na mostu na rijeci Bregavi. No, mi smo riskirali baš radi Svetotajstva i u Klepcima nismo nikoga našli.

Onaj Beluhanov članak o pok. don Iliji Tomasu u *Hrvatskome narodu* napisan je pubertetskom neozbiljnošću. Kako može tvrditi, da se pok. don Ilija "RADOSNA SRCA PRIHVATIO USTAŠKE IDEJE I VEĆ 1937. VIDIMO GA KAO ZAKLETOGA USTAŠU U JEKU RADA!!!..." Ja to apsolutno ne vjerujem, da je don Ilija bio ZAKLETI ustaša, a pogotovo ne vjerujem, da je bio zaklet još 1937. g. Radio je i pripremljao svijet za Slobodnu Hrvatsku i očekivao je, da će Pavelić donijeti slobodu, nakon što je Maček sklopio Sporazum. Ovo je točno, a sve drugo držim, da je priča. Beluhan veli, da "nije izgleda poznato ni to, da oni (misli na don Iliju i don Juru Vrdoljaka) već 8. travnja 1941. proglašuju Hrvatsku Državu"! (str. 716), itd. Pa to je apsolutno netočno. U Čapljini je proglašena NDH na 11. IV., a u Klepcima još kasnije. A don Ilija je bio samo jedan od prvaka, koji su proglasili NDH. Vrdoljak je mogao u svojim Studencima, u čistom hrvatskome mjestu proglasiti i na 10. IV., ali ne znam, da li je i tada. No, ako je imao radio, to mu nije bilo teško. Na teritoriju njegove župe, bio je samo neznatni odred vojske, kojega nije bilo teško svijetu razoružati. Načelnik i bilježnik u općini bili su Pavelićanci, pa su mogli lako proglasiti NDH. Možda su i don Jurini Studenčani sudjelovali u razoružanju jugoslav[enske] vojske i u Gornjem Trebižatu. Vjerojatno su i radili pod don Jurinim vodstvom i uputama, ali to je bilo tek na 11. travnja. Na 10. travnja, u večer don Mate Nuić, prof. Petar Vrdoljak i prof[esor] građanske škole (momentano mu se ne sjećam imena) prošli su kroz Čaplinu iz Mostara i otišli su u don Jure, da mu kažu, da je proglašena NDH u Zagrebu. I kod don Jure su noćili. A don Jure nije spadao ni u Čapljinsku općinu, ni u kotar. Studenci spadaju pod kot[ar] Ljubuški. I don Jure se apsolutno nije ništa miješao u čapljinske prilike, a niti se je mogao miješati, jer nema ništa sa Čapljinom. A to mu ne bi dao ni Pero Jukić, predsjednik prvoga odbora u Čapljini. Naime pred rat su se zavadili radi Vlade Vrdoljaka, šofera, Jurina rođaka. Pero Jukić je tužio Vladu Vrdoljaka, a Canki mu je bio odvjetnik, pa je radi toga nastao sukob malo prije rata između Jukića – Cankija sa jedne strane i don Jure [s druge strane] i nisu ni govorili. Ali don Jure je sudjelovao na jedan drugi način. On je prije rata ipak propagirao ustaštvo i po Čapljini. Nadalje, kada je jugoslavenska vojska zauzela Čaplinu na 13. ili 14. travnja i prodrla skoro sve do Studenaca, onda je don Jure organizirao svoje župljane, koji su na jednome dijelu držali frontu protiv jugoslavenske vojske. Isto tako, kada su hrvatske "vojske" (seljaci ili milicija) bili pozivani u borbu protiv navala srpskih na Hrvate u istočnoj Hercegovini, onda su dolazili i don Jurini župljani. Vjerujem i dopuštam, da ih je don Jure organizirao i pozivao. Don Jure je spadao pod Ljubuški i više puta je išao tamo. Ali ni tamo nije bio vlast. Koliko mi je poznato, u don Jurinoj župi nema nijednoga Srbina. Isto tako nije bilo nijednoga partizana ni Jugoslavena, pa se tamo nije događalo nikakvo zlo. Don Jure je stvarno ustašovao, a svakome je pričao, da je položio zakletvu ustašku na Janka Pustoj, kada je išao na euharistijski kongres u Peštu. I za vrijeme rata je ustašovao,

ali nije bio nikakva vlast i nije nikome nikakva zla napravio. Znam i to dobro, da mu je bilo strašno teško, kada je onih 600 žena i djevojaka bačeno u jamu u Šurmance. I jako se je ljutio na Rudu Vrdoljaka, što je Vegu poslušao. Pričao mi je don Jure, da je Vego naredio pobočniku Vrdoljaku, da se vode u jamu, a Vego je bio otišao negdje na put.

Onda odkale Beluhan isisa iz prsta, da su oko 20. IV. [19]41. stigli Nijemci i pružili pomoć Hrvatima oko Čapljine. Do 1943. nikada Nijemci nisu vidjeli Čapljinu. Pomoć je pružila jedna satnija hrv[atske] vojske, koja je stigla od Sinja, dok nisu stigli Talijani. A kada su stigli Talijani, jugosl[avenska] dočasnička škola iz Bileće i ostala vojska smjesta su se povukli i vlakom pobjegli prema Trebinju. Isto je tako netočno, da se pok. don Ilija obratio Nijemcima, kada su ga Talijani odbili. Nijemaca uopće tamo nije bilo niti su smjeli na teritorij talijanski. Za ilustraciju navodim, kada su Nijemci prvi put kroz Hercegovinu na Jablanicu tjeroali Peku Dapčevića iz Bosne, onda im se Talijani nisu dali u Čapljinu nigdje časa zadržati.

Talijanska vojska pred Čapljinom bi zaustavila Nijemce, koji su imali prijeći preko Neretve i progoniti Titove partizane i zaokružiti ih u Crnoj Gori. I Nijemci su prolazili samo u pratnji Talijana. I na svaki njemački tenk sjednuo bi talijanski vojnik. Nijemci su se ponizili, i to su morali dozvoliti. A kako je svijet u Čapljini bio ogorčen na Talijane, misleći da će Nijemci protjerati i talijanske četnike iz istočne Hercegovine, djevojke bi na veliko bacale cvijeće na njemačke vojnike i tenkove. Sutradan su Talijani pozatvarali sve djevojke, koje su cvijeće bacale i sve ljude, koji su se vidno na ulici radovali prolasku njemačke vojske. Djevojke nakon velikih muka ja sam uspio spasiti. Isto tako i neke ljude, dok su ostale Talijani odveli u logore u Italiju, a nakon kapitulacije Italije, Nijemci ih odveli u Dachau u Njemačku, gdje su neki i umrli.

Ponavljam ponovno. Pok. don Ilija Tomas jako se je ljutio na rad koljača Vege i društva. Samo njegovom zaslugom spašeni su i ostali su na životu žene i djeca iz Klepaca, Dračeva, Loznice i Tasovčića. Vjerujem i držim, da je kod viših vlasti protestirao i u zaštitu uzimao i sve muškarce, dok je Vego divljao, ali mi to nije potanje poznato, jer za Vegina divljanja nije bilo moguće uspjeti. No dobro mi je poznato, da je ustaške pokolje osuđivao. Ali kada su Hrvati ostali bespravni, onda se je pok. don Ilija za svoj svijet junački angažirao, da bi ga spasio i očuvao. Mnogo, neumorno i nesebično je radio i pao je kao žrtva ljubavi za taj svijet, osobito za svoje župljane. U vrijeme srpskih divljanja znao bi koji put na račun Srba reći i pred Muhamedom Gomgošom Fazlagićem i koju frazu nezgodnu, koja mu nije dolikovala. Ali to su bili momenti napetih i istrošenih živaca. Bili su to actus primo primi. Don Ilija sigurno nije odgovoran ni za kakav zločin, niti bilo za kakvo loše i nedopušteno djelo. Dok je bio jedan od petorice "vladajućih" u Čapljini, tada se nijednome Srbinu nije ništa dogodilo. Konačno je pristupio prikrštavanju Srba nakon vrućih molba samih Srba, i to u namjeri da im spasi život. I tu je postupio prema odredbama episkopata. On je prelaznike temeljito i dugo pripravljavao u kat[oličkoj] nauci i kada ih je kanio prevesti, ustaše su bile toliko pokvarene, da su ih kod crkve zarobili i nakanili u noći pobiti i u jamu u Bivolje Brdo baciti, ali ih je don Ilija zaskočio i taj svijet pomoću Lakse spasio.

A što se tiče don Jure, u njegovoj se župi nije ništa dogodilo zla. Tamo je svijet jedinstven i župnik je veliki auktoritet. Don Jure je ustašovao i svijet je ustašovao, ali od toga nije bilo nikakva zla. Don Jure voli se malo i pohvaliti, ali on stvarno nije bio nikakva vlast i nije nikome nikakva zla napravio. Vjerujem, da je don Jure u Hercegovini najviše među

svijetom ustašovao. Nije mogao ni trebao nikoga spasavati, jer tamo nije bilo progonjenih. Nema tamo ni Srba ni partizana.

Viktor Novak na jednome mjestu naziva don Antu Bakulu, župnika u Hrasnu, fra Petar Bakula, a drugi ga put naziva don Ante Bakula. I tu Novak po običaju zamjenjuje i miješa bijednika fra Petra Bakulu, kojega su jesenas fratri istjerali iz Reda, sa pok. don Antom Bakulom, mučenikom, jer fra Petar nije nikada bio u Hrasnu. Ali čime će Novak opravdati ubijanje staroga don Ante? Stari je don Ante, prema mišljenju Hrvata u Čapljini i u Hrasnu, bio malo jugoslavenski orijentiran i bio je prijatelj Srba. I za NDH on im je bio na veliko pri ruci. Badava bi ih liječio i u svemu im izlazio na ruku, tako da su se tamošnji Hrvati ljutili. Barem meni su tako njegovi župljani pričali. I don Ante je mislio ostati i neuklanjati se pred navalom srpskom. U zadnji čas susjedi su ga nagovorili i konja mu spremili da bježi. Ali bilo je kasno. Za nekoliko minuta su ga uhvatili i ubili. Novak ga naziva ustašom, jer ne zna kako bi opravdao njegovu smrt (str. 717). I doista Novak ničim ne može opravdati mučeničku smrt pok. don Ante Bakule. Bakula nije imao ništa sa ustašlukom ni vlastima, pa je ipak poginuo. Njemu nema nitko ništa predbaciti, osim što mu Hrvati predbacuju, da nije bio dovoljno Hrvat i da je Srbe zaštićivao i volio.

A čime će Novak opravdati smrt Božjega čovjeka pok. don Martina Krešića. On je bio župnik u Rotimlju. Nije se petljao u ustašluk niti u kakvu politiku, niti bilo u kakve civilne poslove. A kada su Srbi protjerali Hrvate iz istočne Hercegovine, don Martin je napustio zajedno sa svim svojim svijetom svoju župu Rotimlju i otišao u Podravinu i tamo kapelanoval. G. 1943. biskup ga je nazad pozvao i namjestio ga u Gabeli za župnika. U vrijeme don Martinovo nitko od Srba nije stradao, a partizana tamo nije bilo. A 1944. g., kada je Hercegovina pala pod partizane, don Martina Krešića ubiju bez ikakva suda i ispitivanja. Zašto se Novak na ovaj slučaj ne obazre? Čime će ovo opravdati?

Moram se osvrnuti na još jednoga misnika, o kojemu Novak govori, a rođen je u Hercegovini. Radi se o bivšem fra Anzelm Čulini, a od 1941. don Anzelm Čulini, misniku Tvoje nadbiskupije i sada župniku u Žepču ili Zavidovićima. Ne znam zbog čega ga je pok. Krešo Pandžić bacio na Brijeg u samostan, da bude pod strožijom paskom. Bili su mu dragi divlje ustaše, pa su briješki profesori tražili od fra Kreše, da ga odmah makne sa Brijega. Bilo je to u početku NDH. I onda ga je provincijal kaznio u samostanu u Mostaru, da mora biti sam u sobi i da se ne smije ni s kim družiti. I jeo u sobi 8 mjeseci. Tada je preko don Mate tražio sekularizaciju i don Mate Nuić našao mu je mjesto u Tvojjoj biskupiji. I Šarić ga je primio i postavio župnikom negdje kod Prozora. A kada su ga odatle partizani potjerali, onda se je bavio švercom i putovao u Slavoniju na "promidžbu". Ne znam radi čega je provincijal zabranio nam da ga ne smijemo primati u stanove. I ubrzo je postao svećenik u Jasenovcu. I tamo je pravio škandale. Pričao mi je jedan dobar vojnik kršćanin, kako im je poslije mise rekao: "E vi momci idite sada i tražite cura, a nas ćemo dva udovice!" A išao je još sa jednim jasenovačkim svećenikom. Takve je svećenike Maks tražio za Jasenovac, da sablažnjuju vojnike.

Ne zaboravite istaknuti, da je dr. fra Ante Crnica u proljeće 1945. poslao uredništvu *Vjesnika* u Zagreb ispravak, da Filipović-Majstorović nije fratar ni svećenik, nego iz Reda otpušteni fratar i otpali svećenik. I citirao je Crnica iz *Vrhbosne* i *Tjednika* tu službenu obavijest, ali uredništvo *Vjesnika* to nikada nije htjelo uvrstiti. A to bi Ti sada Novaku trebao staviti pod nos.

Na jednome mjestu Novak navodi, da će Hercegovina zavazda zapamtiti zločinačke likove Vege, Filipovića, Stanka Vasilja, Suška, Šimuna Buntića, Artukovića, Dumandžića, Franje Primorca, Franje Nevistića i Grga Ereša, bivših širokobrijeških đaka. I to pitanje treba malo osvijetliti. Prije svega Šimun Buntić nikada nije bio đak. On je od seljaka postao trgovački pomoćnik: kasnije samostalni trgovac. Ivan Zovko je propali đak III. razreda gimn[azije] na Brijegu. Kasnije je postao radnik i zaustao se, a sa širokobriješkim profesorima je slabo stao, jer su ga otpustili iz gimnazije i jer im ustašluk nije mirisao. Franjo Vego svršio je na Brijegu VI. raz[red] gimnazije i O. Mandić ga je 1938. otpustio i istjerao iz gimnazije, pa je Vego nastavio gimnaziju u Splitu. Stanko Vasilj svršio je na Brijegu samo pet razreda, pa je nastavio i završio u Dubrovniku. Slavko Sušak završio je na Brijegu šest razreda i nastavio i završio gimnaziju u Sarajevu. Inače sve su to bili slabi đaci i slabi kršćani, i za to se nisu mogli na Brijegu odražati. Dumandžić je čak bio kod nas u bogosloviji, kao i Artuković i Franjo Primorac i Franjo Nevistić. Oni su kod nas svu gimnaziju svršili. Isto tako i Grga Ereš. No, Dumandžić, Nevistić i Grga Ereš za vrijeme rata nisu ni vidjeli Hercegovinu. Dumandžić i Ereš pred rat su zadnji put prošli sa letcima, a Nevistić valjda nije bio u Hercegovini otkako je otišao u Zagreb. Isto tako ni Lučić nije dolazio za vrijeme rata nikada. Prema tome u Hercegovini nisu ostavili nikakva zla. Osim Franje Primorca nijedan od ovih nije bio u vojsci, a jedini je Lučić bio na policiji, ito glavar odsjeka u Zagrebu. Artuković je jedamput došao u Hercegovinu i bio dva dana. A ne bi ni tada došao, da nije bio poslan od Vlade, da izglati zategnutost između Crkve i vlade. Naime Vlada nije htjela priznati imenovanje biskupa Čule i Šimraka, jer Vatikan nije pitao pristanak Vlade. I Artuković je došao u Mostar i odsjeo kod biskupa Čule, da tako to pitanje izglati. No tada u Hercegovini nije napravio nikakva zla. Ja ne znam kolika je krivnja Artukovića i Dumandžića kao ministara, ali u Hercegovini nisu napravili nikakva zla. A Nevistić, Ereš nisu bili ni na kakvim položajima, da bi mogli neko zlo napraviti. Franjo Primorac bio je bez sumnje etičan čovjek i nije mi poznato, da je bilo što loše napravio. Drugo je Mate Primorac, učitelj. To je mostarski đak. Buntić nije nikada bio ničiji djak, a ovi drugi bili su neko vrijeme, propali ili protjerani sa Brijega i na drugim mjestima završili gimnaziju. Novak citira i Rudu Vrdoljaka kao đaka širokobriješke gimnazije. Rudo je bio na Brijegu 2 ili 3 godine, pa je onda otišao u Travnik i tamo završio. Toliko o citiranim đacima širokobriješke gimnazije, za koje bi po Novaku morali odgovarati širokobriješki fratri.

A sada tko je dirigirao i pravio pokolje u Hercegovini. Jesu svašta i Hercegovci radili po Bosni i Hrvatskoj, ali jesu li jesu svašta radili u Hercegovini Nehercegovci, jesu. Najprije je počeo sa pokoljom Travničanin TOGONAL oko Ravna i Ljubinja, a skoro u isto vrijeme Sudar oko Nevesinja. Malo kasnije Herenčić po Mostaru i okolici, a student Marko od Kotora u Stocu, kada i Vego po Čapljini. U Ljubušcome je bio logornik Stanko Vasilj, ali kako je u Ljubušcome bilo samo nekoliko činovnika i nekoliko srpskih familija, nije mu trebalo na veliko ruke krvariti. U Konjicu je bio logornik Jerković, student. Ja držim da je svim pokoljima u Hercegovini dirigirao Herenčić u Mostaru. Tamo su logornici pozivani na specijalne instrukcije, kako će raditi da im fratri i popi ne uspiju zapriječiti pokolje Srba. A držim, da je svim tim poslom dirigirao Dido Kvaternik prema tajnim uputama Poglavnika. Tada mi je bilo to teško vjerovati, ali danas držim da je to tako bilo.

No, ne treba opet pretjerivati u poginulom broju Srba u Hercegovini. Nema dvojbe da je strašno u sebi, da je poginuo samo jedan nevin čovjek. Ali je za Hercegovinu još strašniji

način ubijanja Srba, od samoga broja poginulih. Don Marko Zovko, don Jozo Zovko i ja jedamput smo u Čapljini računali, koliko je Srba poginulo u Hercegovini. Razumije se, da nismo mogli ustanoviti točno, nego približno, prema pričanju svijeta. A i mi smo poprilično znali broj poginulih na teritoriju naših župa. Pitali smo susjede, a i same Srpkinje. I naračunali smo, da je u svoj Hercegovini poginulo od hrvatske ruke oko 2500 Srba. A sjećam se dobro da smo računali žene i djecu iz Pribilovaca, koji su bačeni u jamu, da je bilo 800. Međutim Novak je sigurno točniji, kada navodi 600. Srbi svoj broj ne će umanjiti, ako ne će uvećati, da mogu što bolje optužiti Hrvate. A zamisli, da je u toj zloglasnoj i razvikanoj Čapljini sa selom Grabovine (dakle čitavi teritorij župe Čapljina) poginulo oko 80 (osamdeset) ljudi.

Ovo sam napomenuo samo zbog toga, što sam uvjeren, da je u Bosni, Lici, Baniji i Dalmaciji bilo još mnogo krvavije, a o Hercegovini se priča tako, kao da su svi Srbi pobijeni. I to ne treba zaboraviti, da su organizirali pokolje u Hercegovini i rukovodili sa pokoljima stranci: HERENČIĆ, SUDAR, TOGONAL, i MARKO od Kotora, te da su nam u Hercegovinu poslali Blaž Lorković i Dido propale studente za logornike i tabornike sa instrukcijama, a koje [je] opet popunjavao Herenčić. I ti studenti bili su stvarno vrlo slabi i katolici. Njihove prve bande bile su sastavljene doista od ološa, taloga: probisvjeta, hamala, džepara, čaršijskih propalica i kojega seotskoga ludoga vikača "ustaše". No postepeno su uspjeli odgojiti i nekoliko razbojnika na selu, pričajući im, kako nije grehota ubiti, kada to "vlast" naređuje.

Što se tiče prijelaza Srba na katolicizam, držim da ih je u Hercegovini bilo malo. Za Čapljinu sam već rekao. Držim, da je i u Konjicu bio samo vrlo neznatan broj, ali eto Trpimir [Musa] je tamo, pa ga upitaj. U Ljubuškom je bio samo jedan slučaj prijelaza. U Mostaru je bilo nešto, ali vrlo neznatan i neznatčan broj. I oni su u Mostaru davali cedulje, ali nisu prevodili. U Gabeli je prešlo na katolicizam valjda i 60 do 80 osoba. Neki su od njih i primali sakramente. Kako je bilo u Stocu i Ravnome, Prenju, Hrasnu i Rotimlju ne bih Ti znao reći. Piši don Marku Zovki, pa će Ti on reći. Za Klepce sam Ti već rekao. U Nevesinju uopće nije bilo prelaza na kat[oličku] vjeru. U Gorancima također. Za Duvno ne znam ništa reći. Ali koliko sam čuo iz razgovora, svećenstvo je u Hercegovini davalo samo cedulje, ali prave prelaze nije tražilo. Sa ceduljama se je htjelo pomoći Srbima, da im samo spasi život. I uopće svećenstvo [je] bilo veoma ogorčeno zbog naredbe države, da Srbi moradu prelaziti na katolicizam i svećenstvo se je ljutilo i na biskupe, što se u tome pitanju nisu energično suprotstavili državnoj odredbi i u takvim okolnostima zabranili pokatoličenje Srba. Takvih sam kritika čuo i u Čapljini, Mostaru, Brijegu i na Humcu.

Što se tiče divljanja Srba i Talijana po Hercegovini, o tome bi trebalo napisati veću brošuru negoli je Vrančićeva o II. Armati. A ja sam se prilično umorio i ovo pišući.

Pisao sam Ti bez ikakva reda, onako kao Omrčanac.²⁵ Sjednuo i pisao, pisao. Da imam vremena, iz ovoga materijala napravio bih jednu sintezu. Materijala ima dosta, ali ga treba sažeti i logički poredati i na poglavlja rastaviti. No, Ti ćeš znati dobro šta ti treba, pa ćeš izvući i izkoristiti. U koliko bi Ti nešto bilo nejasno, javi mi, pa ću Ti objasniti.

Mnogo Te pozdravlja i poštuje Tvoj

P. Tugomir Soldo

²⁵ Misli na Ivu Omrčanina.

KRATKI ŽIVOTOPISI OSOBA KOJE SE SPOMINJU U SOLDINU TEKSTU

Adamčik, fra Bruno (Silvestar Anton) (1908.-1945.), rođen u Konjicu. Završio glazbenu akademiju u Breslauu (danas Wrocław) 1940. godine. Djeluje kao profesor na Širokom Brijegu do 1945., kada je premješten na novi bogoslovni fakultet svih franjevačkih provincija NDH u Sarajevu. Iz Sarajeva bježi pred partizanima u Zagreb. Ubijen je negdje na Križnom putu u Sloveniji sredinom svibnja 1945.

Akšamović, Antun (1875.-1959.), đakovački biskup. Rođen u Garčinu. Za svećenika zaređen 1899. Bio prefekt dječjačkog sjemeništa u Osijeku, potom profesor na bogosloviji u Đakovu te rektor bogoslovnog sjemeništa. Đakovačkim biskupom imenovan 1920. god. Nakon velikog požara 1933. ulaže velike napore u obnovu đakovačke katedrale. Nakon rata zalagao se za sređivanje odnosa između FNRJ i Katoličke crkve. Na čelu Đakovačke biskupije bio je 31 godinu, sve do umirovljenja 1951. Preminuo u Đakovu 1959. god.

Artuković, Andrija (1899.-1988.), odvjetnik i političar. Rođen u Klobuku. Nakon završene gimnazije na Širokom Brijegu studirao pravo u Zagrebu, gdje je i doktorirao. U Gospiću radio kao odvjetnik. U emigraciji se pridružuje Pavelićevoj ustaškoj organizaciji. U NDH je prvo obavljao dužnost ministra unutarnjih poslova, pa ministra pravosuđa i bogoštovlja, onda opet ministra unutarnjih poslova, a od 1943. do sloma NDH djeluje kao državni prabilježnik – čuvar državnog pečata. Po povlačenju iz Zagreba u svibnju 1945. odlazi u Austriju, odakle uspijeva sa švicarskim dokumentima (kao Alois Anich) prebjeći u Irsku. S obitelji 1948. odlazi u SAD (Kaliforniju). Izručen je 1986. godine jugoslavenskim vlastima. Na suđenju u Zagrebu (travanj i svibanj 1986.) osuđen je na smrtnu kaznu, no presuda zbog zdravstvenog stanja nije izvršena. Umro je u zatvorskoj bolnici.

Attilio, Amato (1890.-?), general talijanske vojske, zapovjednik 18. pješačke divizije "Messina".

Bakula, don Ante (1884.-1942.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Posušju. Bio je prvi svjetovni svećenik u župi Vir (1910.-1936.), a zatim župnik u župi Gornje Hrasno (1936.-1942.). Partizani su ga uhitili, teško mučili i ubili u svibnju 1942. godine.

Bakula, fra Petar, ml. (Filip) (1901. - ?), rođen u Rastovači kod Posušja. Za svećenika zaređen 1927. Za vrijeme rata djelovao kao župnik u Ljutom Docu (1939.-1943.), kapelan na Širokom Brijegu (1943./44.) i Konjicu (1944./45.). Iz franjevačkog reda isključen krajem listopada 1951.

Barac, Antun (1894.-1955.), poznati književni kritičar i profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Obradivao razdoblje novije hrvatske književnosti, od ilirizma do 1914. Davao vrlo vrijedne portrete pisaca, ulazeći i u političko i ekonomsko stanje vremena u kojem su živjeli. Napisao više monumentalnih djela o hrvatskoj književnosti, kao i o pojedinim znamenitim piscima.

Barbarić, fra Mladen (Filip) (1898.-1988.), rodio se u Blizancima. S položenim doktoratom iz teologije (Beč, 1927.) djelovao u Mostaru kao profesor na Franjevačkoj bogosloviji (1937.-1941.), a zatim kao vjeroučitelj (1941.-1945.). Po završetku rata partizani ga uhitili i zatvorili prvi put na pet mjeseci. Ponovno je uhićen 1948. godine i osuđen na zatvorsku kaznu, koju provodi u KPD Zenica (1948.-1951.). Nakon odsluženja ove kazne, ubrzo je uhićen po treći put i zatvoren od 1952. do 1958. Po izlasku iz zatvora, pastoralno djelovao u Bijelom Polju, Slanom, Gorici, Humcu, Konjicu, Čitluku i na Širokom Brijegu. Umro je na Humcu 1988. godine.

Beluhan, Eugen (1916.-1990.), svećenik. U *Hrvatskom narodu* pisao tijekom rata o svećenicima, žrtvama komunizma. U svibnju 1945. uspio emigrirati u Austriju, zatim u Italiju, pa u Španjolsku, gdje je i umro 1990. god.

Boban, Rafael (1907. - ?), general i ustaški pukovnik. Rođen u Sovićima. Zapovjednik Crne legije (od 1942.). Na kraju rata imao čin ustaškog pukovnika i generala Hrvatskih oružanih snaga (HOS-a). U svibnju 1945. uspijeva se probiti kod Bleiburga. Postoji nekoliko verzija o njegovoj životnoj sudbini nakon 1945. god.

Buconjić, don Ante Krešimir (1909.-1945.?), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Drinovcima. Pastoralno djelovao kao kapelan u Prenju-Dubravama (1935.-1937.), potom kao župnik u Vinici (1937.-1941.), a onda kao župnik u Prenju (1941.-1944.), gdje je zamijenio don Nikolu Bošnjaka, koji je otišao u vojne dušobrižnike. Potkraj listopada 1944. povlači se s narodom i putuje prema Zagrebu. Oko mjesec dana prije pada NDH, don Ante je postao dušobrižnik ustaške postrojbe generala Bobana s kojim je bio u rodbinstvu. Prilikom probijanja prema Austriji, vjerojatno je uhvaćen od partizana i pogubljen.

Buč, Ante (1890.-1945.), veliki župan. Rođen u Dubrovniku. Završio pravni fakultet. Nakon proglašenja NDH imenovan predsjednikom Sudbenog stola u Dubrovniku, a početkom lipnja 1941. i velikim županom župe Dubrava u Dubrovniku. Premješten početkom veljače 1944. godine u ured Ministarstva unutarnjih poslova u Zagreb. Partizani su ga uhitili i u kolovozu 1945. godine osudili na smrt.

Budak, Mile (1899.-1945.), književnik, ustaški doglavnik. Rođen u Svetom Roku kraj Lovinca. Doktor pravnih znanosti (1920.) u Zagrebu. Autor književnih djela koja idealiziraju život na selu. Nakon što je preživio atentat u Zagrebu, odlazi u Italiju i pridružuje se ustaškoj organizaciji. Po povratku u Zagreb (1938.) pokreće tjednik *Hrvatski narod*. U vladi NDH najprije je bio ministar bogoštovlja i nastave, a potom poslanik NDH u Berlinu i opunomoćeni ministar za Treći Reich. Zastupao potrebu radikalnog obračuna sa srpskim elementom u NDH ("Srbe na vrbe!"). U svibnju 1945. godine partizani su ga uhitili, osudili na smrt i pogubili.

Budžinski, Alojzije (1902.-1983.), svećenik Vrhbosanske nadbiskupije. Rodio se u Beču. Kao dijete s roditeljima doselio u Sarajevo. Za svećenika zaređen 1931. Za vrijeme rata bio

župnik Ostrošcu na Neretvi (1935.-1953.), potom u Zavidovićima (1953.-1967.). Umro 1983. u domu za umirovljenike u Bogosloviji, Sarajevo.

Burić, fra Didak (Stanko) (1898.-1974.), rođen u Turiji (župa Konjic). Postigao doktorat iz slavistike u Lawowu (1931.). Predavao je na širokobriješkoj gimnaziji do uništenja gimnazije 1945. god. U zatvoru je proveo pet godina (1949.-1954.). Preminuo je u Mostaru 1974. god.

Canki, Pavao (1892.-1945.), odvjetnik i političar. Rođen u Ninu. Nakon srednje škole u Zadru, završio pravo u Zagrebu, gdje je i doktorirao. Jedno vrijeme bio sudac Okružnoga suda u Mostaru (do 1922. godine), a zatim od 1922. do 1941. radio kao odvjetnik u Čapljini, gdje je bio član kotarske organizacije HSS-a. Zbog neslaganja sa sporazumom Cvetković-Maček i simpatiziranja Ustaškog pokreta, izbačen 1939. godine iz HSS-a. Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH), imenovan ustaškim povjerenikom za Mostar. Od 30. lipnja 1941. do 11. listopada 1943. bio državni tajnik u Ministarstvu seljačkoga gospodarstva NDH u Zagrebu te ujedno (od 20. siječnja do 13. lipnja 1943.) i opunomoćenik vlade u Sarajevu. Nakon toga imenovan je ministrom pravosuđa i bogoslovja u vladi NDH (11. listopada 1943.) i na toj dužnosti ostao do kraja rata. U svibnju 1945. godine uhićen od strane britanskog vojnog redarstva na putu prema Klagenfurtu i prebačen u zatočenički logor Spittal na Dravi, odakle je izručen jugoslavenskim komunističkim vlastima. Vojni sud Druge Jugoslavenske armije osudio ga je 6. lipnja 1945. godine u Zagrebu na smrt strijeljanjem.

Crnica, fra Ante (Petar) (1892.-1969.), član provincije Presv. Otkupitelja (Split). Za svećenika zaređen 1915. Doktorirao teologiju 1917., a crkveno i građansko pravo 1918. Djelovao kao profesor crkvenog prava na Franjevačkoj bogosloviji u Makarskoj. Bio gvardijan, vizitator provincije Bosne Srebrene, tajnik Provincije i definator. Uhićen od komunista 1953. i 1954. osuđen na godinu dana zatvora. Stručne radove objavljivao u brojnim publikacijama. Pisao i na esperantu.

Čolak, fra Dane (Franjo) (1916.-1945.), rođen u Mamićima (danas župa Ledinac). Tijekom rata kratko je pastoralno djelovao u Drinovcima, gdje je došao nakon studija 1943. godine. Izgleda da je na vlastiti zahtjev imenovan duhovnikom IX. ustaškog stajaćeg združenja sa sjedištem u Mostaru. Ubijen je nakon 10. svibnja 1945. negdje pri povlačenju u Sloveniji.

Čuić, fra Mijo (Ivan) (1882.-1959.), rođen u Bukovici. Djelovao kao župnik u Tomislavgradu od 1914. do 1936., a potom kao kapelan do 1941. god. Kratko je bio misionar po hrvatskim krajevima (1941./42.), a onda je opet u Tomislavgradu (1942.-1944.). Umro 1944. i provincijal ga šalje u Zagreb, gdje ostaje do kraja rata. Uhićen je u kolovozu 1945. i na suđenju u Tomislavgradu (1946.) osuđen najprije na smrtnu kaznu, a potom pomilovan na 20-godišnju zatvorsku kaznu. U KPD Zenica proveo je 8 godina (1945.-1953.), a onda je zbog teške bolesti pušten na slobodu. Preminuo je u Mostaru 1959. godine.

Čule, don Ante (1903.-1972.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Kruševu pokraj Mostara (brat biskupa Petra Čule). God. 1930. imenovan župnikom na Ledincu, gdje je ostao punih 40 godina. Proveo je nekoliko mjeseci u zatvoru (1949.). Umro je na Ledincu 1972. godine.

Čule, msgr. Petar (1898.-1985.), biskup Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Kruševu. U Innsbrucku promoviran u doktora teologije (1923.). Po povratku u Hercegovinu imenovan odgojiteljem u đlačkom domu Hrvatskoga kulturnog društva "Napredak" u Mostaru. Istovremeno djeluje i kao profesor gimnazije u Mostaru. Od 1926. obnašao službu arhivara u Biskupskom ordinarijatu, od 1934. službu biskupskog savjetnika, a od 1931. do 1941. službu honorarnoga vjeroučitelja u gimnaziji. Nakon smrti mostarskoga biskupa Alojzija Mišića, imenovan najprije kapitularnim vikarom (upraviteljem biskupije do imenovanja novoga biskupa), a ubrzo potom i mostarskim biskupom (1942.). Na tu odluku Svete Stolice, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH poslalo je proglas svim župnim uredima u Hercegovini da se ne prihvaća takva odluka zato što Sveta Stolica o tome nije ništa pitala vlasti NDH. Zaređen za biskupa 4. listopada 1942. u crkvi sv. Petra i Pavla u Mostaru. Nakon rata komunističke vlasti ga zatvaraju 1948. godine i sude na zatvorsku kaznu od 11 i pol godina, koju je izdržavao u Zenici do 1951. kad je prevezen u Srijemsku Mitrovicu. Tom prilikom je teško ozlijeđen doživjevši željezničku nesreću, pa je nakon nekoliko mjeseci vraćen u Zenicu, gdje je ostao do 1955. godine, kada je pušten na uvjetnu slobodu. Početkom 1958. godine ponovno preuzima upravu biskupije. Umro je u Mostaru 1985. godine.

Čulina, fra Anzelmo (Cvitan), rođen u Drinovicima 1911. Za svećenika zaređen 1936. Od listopada 1940. kapelan u Gorancima. U drugoj polovici 1941. na svoju je ruku, bez odobrenja provincijala, postao vojni dušobrižnik u domobranstvu. Zbog toga je pokrenut proces za izgon iz Reda. Sekularizirao se 12. studenog 1942. i postao član Vrhbosanske nadbiskupije. Naknadno je kod državnih vlasti promijenio ime u Florijan Čulinović (1946.). Godine 1942. ili 1943. postaje član NOB-a. Od travnja 1945. do kolovoza 1982. bio je župnik u Žepču. Kao umirovljenik živio u zagrebačkoj Dubravi, gdje je i umro 14. rujna 1996. Pokopan je na groblju Mirogoju.

Čuturić, fra Mate (Jure) (1886.-1945.), rođen u Rastovači pokraj Posušja. Studirao prirodne znanosti u Louvainu, Münchenu i Zagrebu, gdje je i doktorirao (1915.). Dvapat je bio biran za provincijala hercegovačkih franjevaca (1934.-1940.). Veliki broj godina proveo je kao profesor širokobriješke gimnazije (1915.-1929., 1931.-1934. te 1940.-1943.). Pretposljednju godinu rata provodi na Širokom Brijegu kao gvardijan, a posljednju kao župni vikar u Tomislavgradu. Smrću provincijala fra Lea Petrovića i odlaskom vikara fra Ignacija Jurkovića preko granice, fra Mate biva imenovan upraviteljem Provincije, no uskoro umire u Mostaru (9. prosinca 1945.).

Čorić, fra Božidar (Jerko) (1897.-1964.), rođen u Dobrom Selu (tada župa Gradnici, danas župa Tepčići). Djelovao je 12 godina kao župnik u Nevesinju (1926.-1938.), potom

boravi dvije godine u Slanom (1938.-1940.), a u godinama rata je župnik u Grudama (1940.-1946.). U komunističkom zatvoru proveo je nepune dvije godine (siječanj 1948. - prosinac 1949.). Preminuo je u Mostaru 1964.

Ćorić, fra Didak (Jure) (1909.-1989.), rođen u Lipnu. Uz bogoslovni studij, završio i studij slavistike pa je od 1941. do 1944. predavao u širokobriješkoj gimnaziji. Pred dolazak partizana odlazi u Sloveniju, no tamo dopijeva u partizansko zarobljeništvo i ostaje u istrazi tri mjeseca (7. svibnja - 2. kolovoza 1945.). Na kratko je vrijeme pušten pa je opet završio u zatvoru, ovaj put na četiri mjeseca. Nekoliko godina kasnije opet je uhićen i osuđen na dugogodišnju robiju koji je proveo u KPD Zenica (1949.-1956.). Nakon izlaska iz zatvora i jednogodišnjeg pastoralnog djelovanja u Mostaru, djeluje kratko kao profesor u Biskupijskoj gimnaziji u Dubrovniku. Nakon toga pastoralno djeluje u Posušju, Tomislavgradu, Gradnicima, Konjicu, Zagrebu i Frohnleitenu (Austrija). Umire u Frohnleitenu 1989. godine.

Ćorić, fra Dominik (Mirko) (1915.-2003.), rođen u Rodoču pokraj Mostara. Pastoralno djelovao kao kapelan u Tomislavgradu (1942./43.) i Kočerinu (1943.). Već 1942. partizani su ga uhitili, ali im je uspio pobjeći. Od kraja 1943. djeluje kao vojni dušobrižnik. Ponovno je uhićen i kao sudionik Križnoga puta vođen do Beograda. Na povratku je negdje u Slavoniji uspio pobjeći i otići u varaždinski kraj, gdje je djelovao kao kapelan u Bartolovcu (1945./46.). Opet je uhićen i na kratko vrijeme strpan u lepoglavski zatvor. Po izlasku iz zatvora potkraj 1946. bježi s fra Brunom Raspudićem i još trojicom civila (preplivavši Dravu) u Mađarsku, potom u Austriju te u Italiju, gdje je proveo šest godina kao ravnatelj franjevačke tiskare. God. 1954. odlazi u SAD. Preminuo je u Chicagu 2003. godine.

Ćubela, fra Bogdan (Mirko) (1913.-1979.), rođen u Grabovoj Dragi (župa Mostarski Gradac). Pastoralno je djelovao kao kapelan u Grudama (1939.-1941.) i Kočerinu (1941./42.), a potom u Rakitnu kao kapelan (1942./43.) i župnik (1943.-1948.). Preminuo je u Konjicu 1979.

Dapčević, Peko (1913.-1999.), najprije komandant Četvrtre proleterske crnogorske udarne brigade, potom od 1942. komandant Druge udarne divizije, onda od 1943. komandant Drugog udarnog korpusa NOVJ (Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije) te početkom 1945. imenovan komandantom Prve armije JA. Kasnije general-pukovnik JNA.

Dodig, fra Serafin (Jozo) (1886.-1959.), rođen u Lisicama (župa Humac). U Gorici djelovao kao župnik od 1934. do 1943., a zatim na Humcu kao kapelan od 1943. do 1949. Od strane jugoslavenske komunističke vlasti odlikovan Ordenom bratstva i jedinstva II. reda. Umro od tumora u Mostaru 1959. god.

Draganović, Krunoslav Stjepan, (1903.-1983.), svećenik i povjesničar. Rođen u Brčkom. Nakon završene gimnazije u Sarajevu, studirao je na Visokoj tehničkoj školi u Beču (1922.-1925.), no odlučuje se za svećenički poziv i po povratku u Sarajevo studira filo-

zofiju i teologiju. Nakon svećeničkog ređenja djelovao je kao voditelj Statističkog ureda Napretkove zadruge i Napretkove kulturno-historijske zbirke te kao upravitelj katoličkog nakladnog poduzeća. Potom je poslan studirati na Papinski orijentalni institut Sveučilišta Gregoriana u Rimu, gdje je postigao doktorat iz područja povijesnih znanosti. Po povratku iz Rima obnašao je nekoliko važnih dužnosti: nadbiskupski tajnik, ravnatelj Nadbiskupske kancelarije, prisjednik Duhovnog stola. Potkraj 1940. god. započinje djelovati kao predavač na Bogoslovnom fakultetu Zagrebu, gdje vrlo brzo postaje redovitim profesorom crkvene povijesti. Prvih mjeseci nakon proklamiranja NDH, kao član Ravnateljstva Zavoda za kolonizaciju te kao izaslanik NDH u okupiranoj Srbiji i Makedoniji, dr. Draganović radi oko povratka kući zarobljenih hrvatskih vojnika iz bivše jugoslavenske vojske. Potkraj kolovoza 1943. god. upućen je u Rim (dodijeljen hrvatskom predstavništvu pri Svetoj Stolici) kako bi pri Caritasu Zagrebačke nadbiskupije i pri Hrvatskom crvenom križu pomogao u zbrinjavanju zarobljenih Hrvata iz Italije nakon njezine kapitulacije (1943.). Britanskim i američkim diplomatskim krugovima te savezničkom zapovjedništvu uručuje potkraj rata (1944.-45.) promemorije u kojima traži očuvanje hrvatske državne samostalnosti te izlaz za vojsku i izbjeglice iz NDH. Po okončanju rata obilazi zarobljeničke logore u Italiji i Austriji, gdje su se nalazile hrvatske izbjeglice i brojnima pomaže u izbavljenju iz logora i spašavanju života. Pomogao je i nekim visokih dužnosnicima NDH prebaciti se u Južnu Ameriku, uključujući i Pavelića, čiju je politiku osobno kritizirao. Iz Rima se 1964. god. Draganović preseljava u Pressbaum pokraj Beča, gdje ostaje do 1967. god., istražujući bečke arhive i pripremajući se za pisanje djela o sudbini hrvatskog naroda nakon sloma NDH. U rujnu 1967. god. u još uvijek nerazjašnjenim okolnostima (otmica ili posljedica sređivanja odnosa između Svete Stolice i tadašnje SFRJ!?) dolazi u Titovu Jugoslaviju. Nakon višemjesečnih ispitivanja u Beogradu, vraća se u Sarajevo. Bavi se povijesnim istraživanjima i predaje na bogosloviji u Sarajevu.

Dragičević, fra Berto (Bariša) (1910.-1990.), rođen u Međugorju. U vrijeme rata pastoralno je djelovao kao župnik u Rakitnu (1940.-1943.) i novoosnovanoj rakitskoj župi Sutini (1943.-1945.), gdje je zbog zaštite domaćeg pučanstva od upada četnika i partizana organizirao seosku policiju. Pred kraja rata uspijeva pred partizanima pobjeći u Austriju, a četiri godine kasnije i u SAD (1949.). Preminuo je u Norvalu u Kanadi 1990.

Dragičević, fra Pavo (Stojan Stanko) (1882.-1954.), rođen u Miletini (župa Međugorje). U Rimu završio studij crkvene povijesti (1908.). Profesor na širokobriješkoj gimnaziji 1909.-1928., a na bogosloviji u Mostaru 1934.-1944. god. Posljednje godine života proveo u samostanu u Mostaru, gdje je i preminuo 1954. god.

Dragičević, fra Vinko (Mate), rođen u Miletini, župa Međugorje, 1917. Za svećenika zaređen 1941. god. Za vrijeme rata pastoralno djelovao u Tomislavgradu (1942.-1944.) i Kočerinu (1944./45.), a potom na Humcu (1945.-1949.). Pred kraj rata proveo u istrazi i pritvoru oko 4 mjeseca (1945.), a kasnije bio u istrazi 6 mjeseci i 3 godine u komunističkom zatvoru (1949.-1952.). Danas kao umirovljenik živi u samostanu na Humcu.

Dumandžić, Jozo (1900.-1977.), odvjetnik i političar. Rođen u Klobuku. Studirao pravo u Zagrebu, gdje je i doktorirao (1925.). Imao odvjetničku pisarnu zajedno s Andrijom Artukovićem u Gospiću. Proglašenjem NDH imenovan je gradonačelnikom grada Zagreba. Bio je nekoliko puta ministar u vladi NDH. U svibnju 1945. bježi iz Zagreba. Od 1947. živi u Buenos Airesu, gdje je radio kao činovnik u Ministarstvu javnih radova. Umro je 1977. god.

Filipović Majstorović, fra Tomislav (Miroslav) (1915.-1946.), član provincije Bosne Srebrene. Zbog sudjelovanja u progonu i ubijanju Srba u banjalučkom kraju u veljači 1942., uprava provincije Bosne Srebrene po hitnom ga je postupku isključila iz zajednice. Kasnije je bio jedan od zapovjednika u ustaškim logorima u Jasenovcu i Staroj Gradišci. God. 1946. komunistički ga je sud u Beogradu osudio na smrt vješanjem te je kazna uskoro i izvršena.

Glavaš, fra Radoslav (Andrija), ml. (1909.-1945.), pročelnik za bogoštovlje u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja NDH. Rođen u Drinovcima. Po završetku studija hrvatskog jezika i književnosti u Zagrebu, djeluje kao profesor na širokobriješkoj gimnaziji (1939.-1941.). Po osnutku NDH, Glavaš je (po dopuštenju hercegovačkog provincijala i uz poticaj drugih hrvatskih provincijala) imenovan pročelnikom za bogoštovlje u Zagrebu (1941.-1945.). Partizani su ga uhitili potkraj svibnja 1945. skupa s još 57 osoba i osudili na smrt. Strijeljan je vjerojatno početkom srpnja 1945. godine.

Granić, fra Srećko (Grgo) (1911.-1997.), rođen u Vašarovićima pokraj Ljubuškog. Pastoralno je djelovalo kratko kao kapelan na Humcu (1937./38.) i Mostaru (1938./39.), nakon čega je poslan na studij povijesti u Zagreb. Nakon završetka studija imenovan je profesorom širokobriješke gimnazije (1944.), ali zbog ratnih nedaća tu službu nije obnašao, već je postao župnim pomoćnikom u Rakitnu. U komunističkim zatvorima proveo je oko tri godine (1949.-1952.). Preminuo je na Humcu 1997. god.

Grbavac, fra Karlo (Nikola) (1899.-1955.), rođen u Grabu, župa Veljaci. Tijekom rata pastoralno je djelovao u Prisoju (1937.-1946.). Nakon rata osuđen na 15 godina, kazna mu je smanjena na 7 godina, a u zatvoru je proveo 4 godine (1946.-1949.). Preminuo je od srčane kapi u Tomislavgradu 1955. godine.

Grubišić, fra Zvonko (Pero) (1915.-1945.), rođen u Posuškom Gracu. Najprije bio kapelan na Humcu (1942.-1944.), a onda u Mostarskom Gracu do 1945., kada su ga partizani pogubili zajedno s petoricom subrača franjevac.

Gutić, Viktor (1901.-1946), odvjetnik, veliki župan i ustaški stožernik. Rođen u Banja Luci. Nakon proglašenja NDH imenovan je ustaškim povjerenikom za bivšu Vrbasku banovinu, a od 6. lipnja 1941. stožernik je Ustaškog stožera Sana, Luka, Krbava i Psat. Potkraj kolovoza imenovan je velikim županom i dodijeljen na rad Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu. U ožujku 1942. godine imenovan velikim županom Velike župe Pokuplje u Karlovcu. Nakon sloma NDH povlači se u Austriju, a potom u Italiju, gdje je (u Veneciji)

uhićen i odveden u logor Grottaglie. Početkom 1946. godine izručen je jugoslavenskim vlastima i u Sarajevu osuđen na smrt.

Herenčić, Ivo (1910.-1978.). Rođen u Bjelovaru. Po povratku iz emigracije u travnju 1941. obavlja dužnost ustaškog povjerenika u Ravnateljstvu za javni red i sigurnost kao i dužnost kotarskog predstojnika zagrebačkog kotara. U ljeto odlazi u Mostar i osniva Mostarsku bojnu. Nakon ranjavanja, imenovan je zapovjednikom Prometnih zdrugova ustaške vojnice i potom povjerenikom za opskrbu i prehranu. Zbog upletenosti u pokušaj atentata na generala Ivana Prpića (1943.), Herenčić kratkotrajno emigrira u Mađarsku odakle se vraća u Zagreb 1944. godine. Pred kraj rata postavljen je za zapovjednika V. zborna za sjedištem u Karlovcu (Zvonimirova linija). Pri povlačenju uspijeva se probiti iz okruženja u Bleiburgu. Odlazi u Italiju, a zatim u Argentinu. Umro je 1978. godine.

Ilovača, fra Boris (Mijo Mile) (1893.-1971.), član provincije Bosne Srebrene. Za svećenika zaređen 1916. Bio tajnik i ekonom biskupa fra Alojzija Mišića u Mostaru (1923.-1942.) te konzistorijalac mostarskoga kaptola (1923.-1945.), a nakon rata provincijal Bosne Srebrene (1955.-1961.). Od 1961. boravio u samostanu Petrićevac u Banja Luci, gdje je i preminuo.

Ivančić, fra Gaudencije (Ivan) (1900.-1986.), rođen u Grabovici na Buškom blatu. Postigao doktorat u Zagrebu (1935.). U Mostaru djelovao od 1931. do 1952. Proveo je ukupno šest godina u komunističkom zatvoru (1952.-1958.). Preminuo na Humcu 1986. god.

Ivanišević, Dragutin, zapovjednik 86. Pješačke pukovnije vojske Kraljevine Jugoslavije.

Ivanković, fra Ćiril (Gabro) (1878.-1945.), rođen u Poklečanima (župa Rakitno). U vrijeme Drugoga svjetskog rata bio je u mirovini u samostanu na Humcu, no zbog bombardiranja humačkog samostana (1944.) premješten je u župu Gradnice, odakle ga partizani 6. veljače 1945. odvođe skupa sa župnikom fra Filipom Gašparom i usmrćuju u Čitluku.

Ivanković, fra Nikola (Frano) (1888.-1952.), rođen u Pregrađu kod Ljubuškog (župa Humac). U vrijeme rata pastoralno djelovao u Jablanici (1938.-1944.) i Konjicu (1944./45.). Početkom 1945. djeluje kao vojni dušobrižnik. Pri povlačenju u Austriju, zarobljen u Mariboru i sproveden u zatvor na Savskoj cesti u Zagrebu, odakle je samo za kratko bio pušten. Zatvaran je nekoliko puta i osuđen na zatvorsku kaznu od sedam godina. Nakon otpusta u studenom 1951. god., ubrzo je ponovno uhićen u travnju 1952. god. Umro je od komunističkog mučenja na putu od Ljubuškog prema Mostaru 21. svibnja 1952.

Jelavić, fra Bono (Ivan) (1898.-1945.), rođen u Veljacima. Doktorirao je u Ljubljani (1932.). Profesor na širokobriješkoj gimnaziji i prefekt vanjskih đaka (1930.-1938.). Pastoralno kratko djelovao kao župnik u Međugorju (1939.-1940.), a potom kao župnik u Vitini (1940.-1944.). Često je pobolijevao. Početkom 1944. god. prebačen je u mostarsku bolnicu zbog operacije bubrežnog kamenca. U povlačenju pred partizanima prema sjeveru, uhićen je i pogubljen u svibnju 1945. na nepoznatom mjestu.

Jelčić, fra Andrija (Jozo) (1904.-1945.), rođen je u Stubici (tada župa Humac, danas župa Studenci). Pastoralno djelovao prvo kao kapelan na Širokom Brijegu (1931./32.) i na Humcu (1932.-1934.), zatim kao župnik u Jablanici (1934.-1936.) i Čapljini (1936.-1943.), a potom kao samostanski vikar i kapelan (1943./44.) na Širokom Brijegu te naposljetku kao gvardijan u istom samostanu (1944./45.). Partizani ga odveli iz samostana 8. veljače 1945. i ubili negdje na putu prema Dalmaciji.

Jelić, fra Marinko (Nikola) (1906.-1973.), rođen u Mokrom (župa Široki Brijeg). U ratnim godinama djelovao kao župnik u Pločama-Tepčićima (1936.-1944.) a potom kao kapelan na Humcu (1944.-1947.). Preminuo je od tumora u Mostaru 1973. godine.

Jurčić, fra Maksimilijan (Ljubo) (1913.-1945.), rođen u Ružićima. Najprije je kratko djelovalo kao kapelan u Blizancima (rujan-studen 1941.), zatim kao kapelan u Gorici (1941.-1943.), a onda kao kapelan i pomoćni meštar novaka na Humcu (od 1943. do smrti 1945.). Partizani su ga uhitili, povelj prema Dalmaciji i strijeljali u Vrgorcu 28. siječnja 1945. Tijelo mu je identificirano 2009. godine.

Jurković, fra Ignacije (Stanko) (1890.-1961.), rođen u Bjelimićima (župa Glavatičevo) pokraj Konjica. Doktorirao je u Fribourgu 1919. god. Urednik je tjednika *Narodna sloboda* i upravitelj franjevačke tiskare. Osnivač je i voditelj pjevačkog zbora sv. Cecilije u Mostaru. Definitor Provincije, tajnik Provincije te u vrijeme rata zamjenik provincijala (1943.). Nakon smrti fra Lea Petrovića imenovan je poglavarom Provincije. Pred partizanima je pobjegao prema austrijskoj granici. Nakon kratkog boravka u Europi, odlazi 1946. u SAD. Preminuo je u Chicagu 1961. god.

Karačić, fra Blago (Stjepan) (1914.-1994.), rođen u Gornjem Crnču. Nakon ređenja pastoralno djelovao kao kapelan na Humcu (1942./43.) i u Konjicu (1943.-1946.). Bio je vojni dušobrižnik. Preživio je Križni put. Dva puta je završio u komunističkom zatvoru (ukupno dva i pol mjeseca). Preminuo je na Širokom Brijegu 1994. godine.

Karamatić, fra Marije (Petar), rođen u Posušju 1915. god. Za svećenika zaređen 1939. god. Kao svećenik djelovao najprije u Međugorju (1941.-1943.), a onda u Gorici (1943.-1945.). Pred kraj rata bježi pred partizanima, a već 1946. dopijeva u Ameriku, gdje djeluje najprije kao član franjevačkog komisarijata, a 1949. se sekularizirao te potom djeluje kao član neke biskupije u Kaliforniji.

Kaštelan, Mladen (1909.-1945.), gimnazijski profesor i ustaški stožernik. Rođen u Ugljanu. Nakon proglašenja NDH postavljen za logornika u Dubrovniku. Zbog prototalijanskih stavova premješten je u Vukovar (1942.). Nakon kapitulacije Italije vraća se u Dubrovnik i obnaša dužnost stožernika Ustaškog stožera Dubrava. U ožujku 1944. imenovan ravnateljem Klasične gimnazije u Splitu. U ljeto 1944. seli se u Zagreb i radi u Zapovjedništvu ustaške mladeži. Iz Zagreba se povlači u svibnju 1945. Posljednji put viđen sredinom svibnja kraj Bleiburga.

Knezović, fra Oton (Andrija) (1890.-1964.), rođen na Crnopodu. Doktorirao iz slavistike i povijesti u Zagrebu (1923.). Predavao je na širokobriježskoj gimnaziji do 1945., kada postaje duhovnikom u prosvjetnoj bojni. Nakon zarobljavanja kod Bleiburga i puštanja na slobodu, uspijeva pobjeći u Austriju, a potom u Italiju. U SAD odlazi 1950. god. Preminuo je u Chicagu 1964.

Konjevod, don Lovro (1917.-1945.), svećenik Trebinjsko-mrkanske biskupije. Rođen u Hutovu (tadašnja župa Gradac). Nakon svećeničkog ređenja imenovan u jesen 1943. župnim upraviteljem u Rotimlji. U listopadu 1944. odlazi u Mostar i javlja se za vojnog dušobrižnika. Sredinom veljače 1945. putovao je vlakom Mostar - Sarajevo pri povlačenju hrvatsko-njemačke vojske prema Ivan-planini i tom prilikom je vlak naišao na eksplozivnu minu. Nakon toga mu se gubi svaki trag.

Kordić, fra Ratimir (Stanko) (1910.-1985.), rođen na Vionici (župa Međugorje). Pastoralno djelovao u Drinovicima kao kapelan (1937.-1941.), zatim kao župnik u Grljevićima (1941.-1944.), pa opet u Drinovicima, sada kao župnik (1944.-1949.). Uhićen je četiri godine poslije rata i osuđen na zatvorsku kaznu (1949.-1952.). Umro je na Čerinu 1985. godine. O svom uhićenju napisao veoma zanimljive memoare *Fratar narodni neprijatelj* (objavljeni tek po propasti komunizma: Zagreb, 1995.).

Kožul, fra Julijan (Jure) (1906.-1945.), rođen u Ljutom Docu. U vrijeme rata pastoralno djelovao u Drinovicima (1941.-1944.) i u Veljacima (1944.-1945.). Partizani su ga odveli 10. veljače 1945. i ubili. Tijelo mu je identificirano u KBC-u u Splitu 15. siječnja 2007., uz još dva tijela koja su iskopana u masovnoj grobnici u blizini Zagvozda.

Krešić, don Martin (1880.-1945.), svećenik Trebinjske biskupije. Rođen u Vininama, župa Donje Hrasno. Postao je prvim župnikom u Rotimlji (župa osnovana 1917.). U vrijeme rata don Martin je 1942. najprije boravio neko vrijeme u Čapljini, a onda prešao u prekosavske krajeve. Na poziv biskupa Čule vraća se 1943. u Hercegovinu i biva imenovan župnikom u Gabeli. Partizani su ga ubili početkom veljače 1945.

Kvaternik, Eugen Dido (1910.-1962.), sin Slavka Kvaternika i Olge Kvaternik, rođene Frank (kćer hrvatskoga političara Josipa Franka). Rođen u Zagrebu. Pripada prvoj garnituri članova ustaške organizacije osnovane u inozemstvu početkom 1930-ih. Pripisuje mu se organizacija atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića 1934. godine. U prvim danima NDH imenovan je na čelo Ureda za javni red i sigurnost u Ministarstvu unutarnjih poslova. Nakon osnutka Ustaške nadzorne službe (16. kolovoza 1941.), Kvaternik postaje i njezinim zapovjednikom. Organizirao je u nekoliko mjeseci redarstveni aparat NDH, koji je provodio takav teror da je Kvaternik postao njegovim simbolom. Nakon što zajedno s ocem dolazi u sukob s Antom Pavelićem, Pavelić ga razrješuje dužnosti 13. listopada 1942. Iduće godine Kvaternik odlazi s obitelji u Slovačku, gdje ostaje do rujna 1944., a zatim u Austriju do svibnja 1945., pa u Italiju do lipnja 1947., kada definitivno napušta Europu i odlazi u Argentinu. Poginuo je u sudaru automobila u argentinskom mjestu Rio Cuarto 1962. godine.

Laxa, Vladimir (1870.-1945.), general. Rođen u Sisku. Završio Vojnu akademiju i Ratnu školu u Beču. U austrougarskoj vojsci došao do čina general-bojnika. Umirovljen 1919. godine. Nakon proglašenja NDH, postavljen za zapovjednika kopnenih snaga NDH. U lipnju 1941. imenovan posebnim opunomoćenikom poglavnika za područje Velike župe Hum i Dubrava. U listopadu 1941. postavljen za glavara Glavnoga stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva. Smijenjen je 1942. godine i umirovljen. Nakon povlačenja u Austriju (1945.), izručen je jugoslavenskim vlastima koje ga osuđuju na smrt 23. lipnja 1945.

Lončar, fra Slobodan (Ivan) (1915.-1945.), rođen u Vinjanima kraj Posušja (tada župa Vir). Pastoralno djelovao kao kapelan na Širokom Brijegu (1942.-1944.) i u Drinovcima (1944./45.), gdje su ga partizani uhitili i nakon nekoliko dana držanja u ljubuškom zatvoru strijeljali 13. veljače 1945.

Lorković, Blaž (1903.-1947.), sin hrvatskog političara Ivana Lorkovića i brat Mladena Lorkovića. Rođen u Osijeku. Kao poglavnom pobočniku povjereno mu vođenje svih organizatorskih poslova u Ustaškom pokretu. Potkraj 1942. postaje poslanikom NDH u Slovačkoj gdje je ostao do ulaska ruskih trupa, a zatim je skupa s poslanstvom premješten u Njemačku. U rujnu 1945. godine uhićuju ga američke vojne vlasti i početkom siječnja 1946. izručuju Titovoj Jugoslaviji. Dana 12. siječnja 1947. osuđen je u Zagrebu na smrt.

Majić, don Andrija ml. (1910.-1945.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Drinovcima. Pastoralno djelovao u Viru (1935.-1936.), Stocu (1936.-1939.) i Trebinji (1939.-1941.). U jesen 1941. premješten je u Vinicu odakle početkom 1945. godine, na vijest da ga partizani kane uhititi, odlazi u Zagreb. Nakon povlačenja u Austriju došao je do Klagenfurta, odakle je vraćen na granicu i izručen partizanima. Ubijen je 1945. godine.

Mandić, fra Dominik (Andrija) (1889.-1973.), rođen u Lisama pokraj Širokog Brijeg. Za svećenika zaređen 1912. Doktorirao u Fribourgu 1921. God. 1928. postaje (do danas najmlađi) provincijal hercegovačkih franjevaca, a nakon toga je ravnatelj gimnazije na Širokom Brijegu (1934.-1939.). Od 1939. do 1951. je generalni definator i ekonom Franjevačkog reda u Rimu gdje je sagradio monumentalnu zgradu generalne kurije s crkvom. God. 1951. odlazi u Ameriku gdje je najprije komisar Hrvatskoga franjevačkog komisarijata (1952.-1955.), a onda se do smrti u potpunosti posvećuje znanstvenom radu. Objavio je brojna povijesna djela izvanredne vrijednosti. Preminuo je u Chicagu 1974. god.

Marcone, Giuseppe Ramiro (1882.-1952.), opat, legat Svete Stolice pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji u vrijeme Drugoga svjetskog rata i poraća.

Marić, fra Branko (Mate) (1896.-1974.), rođen u Vrdima (župa Drežnica). Doktorirao iz glazbene umjetnosti u Beču (1935.). Predavao na širokobriješkoj gimnaziji. Ratnih godina djelovao je kao duhovni pomoćnik na Humcu (1941.-1943.). Kratko je bio kustos muzeja u Banja Luci (1943.), a onda prešao raditi u sarajevski Zemaljski muzej (1943.-1945.). U svibnju 1945. bježi pred partizanima preko granice. Jedno vrijeme živio je u Italiji, a onda sve do 1973. u Španjolskoj. God. 1973. odlazi u Švicarsku, gdje je i umro 1974.

Markotić, fra Svetislav (Ante) (1921.-1945.), rođen u Grabovniku (župa Vitina). Student teologije. U razdoblju 1944.-45. god. s ostalim bogoslovima zbog ratnih neprilika boravi u Veljacima, Tihaljini, Čitluku i Mostaru. Odatle su pred partizanima pošli preko Sarajeva u Zagreb, pa prema austrijskoj granici. Fra Svetislav je posljednji put viđen kod Maribora u partizanskom logoru. Nakon toga mu se gubi svaki trag.

Martinac, fra Paško (Ivan) (1882.-1945.), rođen u Dragičini (župa Čerin). U vrijeme Drugoga svjetskog rata boravio je u franjevačkoj rezidenciji u Slanom (1940.-1943.), potom godinu dana u mirovini u samostanu na Humcu (1943./44.), a onda kao kapelan u Veljacima (1944./45.), odakle ga partizani odvođe 10. veljače 1945., skupa sa župnikom fra Julijem Kožulom, i usmrćuju negdje na Ljubuškom polju.

Medić, fra Justin (Rafael) (1914.-1973.), bivši član Hercegovačke franjevačke provincije i svećenik đakovačke biskupije. Rođen na Širokom Brijegu. U vrijeme NDH djelovao kao dušobrižnik obitelji Pavelić u Zagrebu te kao vjeroučitelj u Ustaškom dječjačkom zavodu. Pri povlačenju iz Hrvatske partizani ga zarobljavaju, ali na "križnom putu" uspijeva pobjeći iz kolone. Odlazi u Austriju, zatim u Švicarsku i Španjolsku i na kraju u Njemačku. Preminuo u Münchenu 1973. godine.

Mikulčić, fra Berislav (Mile) (1913.-2002.), rođen u Ružićima. Pastoralno djelovao u Grudama (1938.-39.) i Konjicu (1939.-1942.), a potom postaje vojnim dušobrižnikom u Mostaru (1942.-1945.). Partizani su ga uhitili negdje u Sloveniji u svibnju 1945., sproveli u zatvor na Savskoj cesti u Zagrebu, gdje je bilo strpano oko 200 svećenika. Uskoro je s još nekim svećenicima bio pušten na slobodu. Preminuo je u samostanu na Širokom Brijegu 2002. godine.

Milićević, fra Alojzije Lujo (Nikola) (1919.-1945.), rođen u Studencima. Za svećenika zaređen 1943. god. Tijekom rata nalazi se kao bogoslov na Humcu (1940.-1943.), a potom, zbog ratnih neprilika i bombardiranja, u Veljacima, Gorancima i Čitluku (1944.). Pred partizanima je skupa s bogoslovima bježao krajem 1944. U svibnju 1945. viđen je posljednji put kod Maribora u partizanskom logoru.

Miloš, fra Mile (Jozo) (1882.-1960.), rođen u Dobrom Selu. Dugogodišnji profesor na širokobriješkoj gimnaziji (1904.-1921.). Tijekom rata bio je duhovni pomoćnik na Humcu (1940.-1944.) i u Pločama-Tepčićima (1944./45.). Preminuo je na Širokom Brijegu 1960. god.

Musa, fra Trpimir (Grgo) (1899.-1986.), rođen u Rasnu. Pastoralno djelovao u Konjicu od 1928. do 1943. god., kada odlazi u Zagreb za poglavara rezidencije hercegovačkih franjevaca (1943.-1945.). Pred kraj rata bježi pred partizanima u Italiju. Potkraj 1953. odlazi u SAD. Preminuo je u Chicagu 1986. godine.

Naletilić, fra Stjepan (Nikola) (1907.-1942.), rođen u Lisama (župa Široki Brijeg). Bio župnik u Kongori (1938.-1942.), odakle su ga partizani odveli iz župskog stana i ubili na

planini Ljubuši, vjerojatno 24. svibnja 1942. Fra Stjepan je prva žrtva među hercegovačkim franjevcima.

Novak, Viktor (1889.-1977.), povjesničar. Rođen u Donjoj Stubici. Nakon završenih sveučilišnih studija specijalizirao paleografiju u Rimu. Jedno vrijeme djelovao u sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a potom na Sveučilištu, gdje je u zvanju docenta predavao paleografiju. Bio je namješten i u Ministarstvu prosvjete ondašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Karijeru sveučilišnog profesora nastavio je graditi u Beogradu (1924.). Uz historiografiju, bavio se i glazbom. Jedno vrijeme bio je predsjednik zagrebačkog pjevačkog društva "Lisinski" i glazbeni kritičar. Umro je u Beogradu 1977. godine.

Nuić, fra Arkandeo (Nikola) (1896.-1945.), rođen u Drinovcima. Postigao doktorat iz teologije u Beču (1923.). Studirao je i klasičnu filologiju na pariškoj Sorbonni (1923.-1927.). Od 1927. do smrti bio je profesor na širokobriješkoj gimnaziji. Partizani su ga 7. veljače 1945. ubili i spalili u protuzrakoplovnom skloništu s još 11 subrača na Širokom Brijegu.

Nuić, don Jerko (1915.-1945.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Drinovcima. Nakon ređenja imenovan je kapelanom u župi Vir (1942.). God. 1944. preuzima župu Donje Hrasno, jer je župnik don Stanko Čotić preminuo od tifusa. Don Jerko se nastanio u Brštanici, odakle se u listopadu 1944. s narodom morao povući. U svibnju 1945. pri povlačenju naroda i vojske u Sloveniju i Austriju pred partizanima stradao je i don Jerko.

Nuić, don Mate (1909.-1987.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Drinovcima. Bio je prefekt "Napretkova" konvikta u Mostaru od 1934. do 1945. God. 1942./43. obavljao je službu tajnika biskupa Petra Čule. God. 1948. osuđen je na 8 godina strogoga zatvora, koji je u Zenici proveo do posljednjega dana. Zbog zasluga za vjeru i za Crkvu od 1958. god. nosi naslov monsinjora, počasnoga člana Papinske obitelji. Preminuo je u Drinovcima 1987. god.

Nuić, fra Viktor (Jure) (1890.-1953.). Drugi svjetski rat ga je zatekao u Mostaru gdje je obavljajući različite službe proveo od 1933. do 1944. godine. Posljednju godinu rata djeluje kao kapelan u Posuškom Gracu, a prvu poratnu godinu kratko kao župnik u Čitluku (1946.). Nakon toga odlazi na Humac, gdje je i preminuo od srčane kapi 1953. godine.

Omrčanin, Ivo (1913. - ?), publicist i diplomat. Doktorirao teologiju u Rimu. U vrijeme NDH radio u Ministarstvu vanjskih poslova. Navodno zajedno s dr. Ljubom Karamanom dopremio 1942. god. iz Venecije u Zagreb Krstionicu kneza Višeslava. Nakon sloma NDH odlazi u SAD. Napisao mnoštvo (neupotrebljivih) članaka i knjiga o povijesti NDH.

Oršanić, Ivan (1904.-1968.), publicist i političar. Rođen u Županji. Studij matematike završio u Zagrebu. Uključio se u rad Hrvatskog katoličkog pokreta. Radio i kao profesor u Nadbiskupskoj gimnaziji u Zagrebu. Urednik *Hrvatske smotre*. U doba Kraljevine zaptvaran u Lepoglavu. Nakon proglašenja NDH postaje upravnim zapovjednikom Ustaške

mladeži do 1944. god. U svibnju 1945. god. odlazi preko Austrije u Argentinu. Nakon razlaza s Pavelićem osniva Hrvatsku republikansku stranku (1951.). Preminuo je 1968. god. u Buenos Airesu.

Pandžić, fra Krešimir (Stjepan) (1892.-1945.), rođen u Drinovcima. Dugogodišnji profesor širokobriješke gimnazije, ravnatelj gimnazije, definitor Provincije, a od 1940. godine i provincijal hercegovačkih franjevaca. Od 1943. godine opet je profesor na Širokom Brijegu. Partizani su ga uhitili u Mostarskom Gracu i pogubili 8. veljače 1945.

Papac, don Mitar (1896.-1951.), svećenik Trebinjske biskupije. Rođen na Pušištima (župa Stolac). God. 1922. imenovan je župnikom u župi Gradac gdje je ostao do uhićenja 1946. god. Od 1944. do 1945. upravljao je i župom Hrasno. Partizani su ga uhitili i osudili na 8 godina zatvora koji je provodio u Zenici. Prilikom prijevoza iz Zenice u Srijemsku Mitrovicu poginuo je u sudaru vlakova kod Slakovaca 1951. god.

Pavelić, Ante (1889.-1959.), odvjetnik, političar, poglavnik Nezavisne Države Hrvatske. Rođen u selu Bradina pokraj Konjica. U Zagrebu završio studij prava gdje je i doktorirao (1915.). Pristupio Hrvatskoj stranci prava (HSP) u kojoj je obavljao dužnost tajnika i potpredsjednika stranke. Izabran je za zastupnika u Narodnoj skupštini u prvoj južnoslavenskoj državnoj zajednici. Nakon uvođenja diktature kralja Aleksandra, Pavelić odlazi u inozemstvo i u Italiji osniva ustašku organizaciju (UHRO tj. Ustaša - hrvatska revolucionarna organizacija). Nakon napada sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju, Nijemci i Talijani dopuštaju Paveliću i njegovim sljedbenicima da preuzmu vlast u Hrvatskoj i osnuju Nezavisnu Državu Hrvatsku. Za četverogodišnjeg postojanja NDH Pavelić je bio nositelj apsolutne vlasti kao poglavnik države i lider Ustaškog pokreta. S porazom sila Osovine, propada i NDH, pa Pavelić bježi u inozemstvo, najprije u Austriju, zatim u Rim i na kraju u Argentinu. Preživjevši atentat u mjestu Lomas del Palomar pokraj Buenos Airesa (1957.), odlazi u Španjolsku. Umire u Madridu 1959. godine.

Pavlek, Mihovil Miškina (1887.-1942.), hrvatski književnik, autor socijalne proze. Rođen u Đelekovcu kod Koprivnice. Narodni zastupnik HSS-a, od 1941. suradnik NOP-a. Pisao pjesme, crtice, pripovijetke i članke. Umro u jasenovačkom logoru 1942. god.

Penavić, fra Inocent (Josip) (1917. - ?), rođen u Mokrom. U novicijat stupio 1935., za svećenika zaređen 1941. Djelovao kao kapelan u Konjicu (1942.-1949.), župnik u Rošku Polju (1951.-1955.), gvardijan na Š. Brijegu (1955./56.), župnik u Ljutom Docu (1956.-1962.), kapelan u Mostaru i na Š. Brijegu (1962.-1965.) i konačno župnik u Ružičima (1965./66.). Interniran u župnoj kući u Stocu 15. 4. – 28. 10. 1945. Potom osuđen na 8 god. zatvora; izdržao 1 godinu i 2 mjeseca u Mostaru i Zenici (1949./50.). Isključen iz Reda 1966. Vraćen "ad statum laicalem" 1968.

Perić, Stijepo (1896.-1954.), odvjetnik i diplomat. Rođen u Stonu. Doktor pravnih znanosti. U vrijeme NDH poslanik u Rimu, a zatim u Sofiji. Jedno vrijeme i ministar vanjskih

poslova. Potkraj rata boravi u Slovačkoj i Švicarskoj, a zatim u Italiji, odakle 1947. godine uspijeva pobjeći iz savezničkog logora i odlazi u Argentinu, gdje i umire 1954. godine.

Petric, fra Svetozar (Danijel) (1898.-1963.), rođen u Vinjanima pokraj Posušja. Budući da je uz bogoslovni studij doktoratom okončao studij francuskog jezika i književnosti (Fribourg 1927.), predavao je u širokobriješkoj gimnaziji (1927.-1943.). Pastoralno je djelovao u Konjicu, Mostaru, Grljevićima, Veljacima i Čapljini. Uhićen je i 1949. godine u Mostaru osuđen na dugogodišnju zatvorsku kaznu, koju je izdržavao u Mostaru, Sarajevu i Zenici (1949.-1954.). Preminuo je u Čapljini 1963. godine.

Petrović, fra Leo (Grgo) (1883.-1945.). Rođen u Klobuku. Nakon filozofsko-teološkog studija, promovirao u Fribourgu (1908.) kao prvi doktor Hercegovачke franjevačke provincije s tezom o staroslavenskom bogoslužju. Pastoralno djelovao u Mostaru, Klobuku, a onda u biskupskom ordinarijatu: najprije kao bilježnik, a zatim kao generalni vikar biskupa Alojzija Mišića. Uz to je obavljao niz drugih dužnosti: predsjednik Napretka u Mostaru, tajnik Provincije, definator Provincije. Izabran je 1943. godine za provincijala hercegovачkih franjevaca. Ubili su ga partizani 1945. godine.

Primorac, fra Vilim (Pero) (1907.-2000.), rođen u Čitluku. Bio je učitelj tjelovježbe na Širokom Brijegu (1932.-1945.). Potkraj rata bježi u inozemstvo. Boravio je kratko u Austriji i Italiji, a zatim od 1946. u SAD-u. U Hercegovinu se vratio 1996. godine. Preminuo je na Humcu 2000. god.

Prusina, fra Rafo (Ivan) (1884.-1945.), rođen u Hamzićima u župi Čerin. Pastoralno djelovao u Posušju, Tomislavgradu, Humcu, Konjicu, Vinici, Jablanici, Rošku Polju, Gabeli. Zatvaran je bio još u Kraljevini Jugoslaviji zbog isticanja hrvatske nacionalne svijesti. U vrijeme Drugoga svjetskog rata pastoralno je djelovao u Ružićima, a od 1944. godine je u mirovini na Čitluku. Zbog ratnih djelovanja sklonio se početkom 1945. godine u Mostar. Partizani su ga sredinom veljače 1945. s još šestoricom franjevaca (među njima i provincijalom) iz samostana odveli, ubili na Čekrku i tijela bacili u Neretvu.

Puljić, fra Metod (Andrija) (1912.-1945.), rođen u Vašarovićima pokraj Ljubuškog. Pastoralno je djelovao kao kapelan na Humcu (1939./40.) i Mostaru (1940./41.), a potom kao župnik u Izbičnu (1941.-1945.). Pri povlačenju prema sjeveru završio je u partizanskom zarobljeništvu u logoru u Krapini. Ubijen je u Maceljskoj šumi u noći između 4. i 5. lipnja 1945.

Putica, don Vide (1859.-1942.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Prapatnici (današnja župa Hutovo). Od 1907. do smrti, 1942. god., bio je župnikom u Prenju. Ubili su ga četnici (tada 84-godišnjeg starca) na kućnom pragu.

Radić, Antun (1868.-1919.) i **Stjepan** (1871.-1928.), suosnivači Hrvatske pučke seljačke stranke (1904.), koja kasnije nosi naziv Hrvatska republikanska seljačka stranka, a od 1925.

god. Hrvatska seljačka stranka. Antun je preminuo u Zagrebu 1919., a Stjepan je podlegao ranama nakon atentata u beogradskoj Skupštini 1928., kada je zastupnik Puniša Račić iz revolvera ubio i Pavla Radića i Đuru Basaričeka, zastupnike HSS-a. Stjepan je u Kraljevini SHS do smrti bio najistaknutiji vođa hrvatskoga naroda.

Raguž, fra Celestin (Vid) (1915.-1979.), rođen u Domanovićima. Pastoralno djelovao kao duhovni pomoćnik u Čapljini (1942.-1945.). Pri povlačenju prema Austriji uspio se spasiti iskakanjem iz vlaka kojeg su zarobili partizani blizu Maribora. Nakon drugog (uspjelog) bijega u Austriju, odlazi u SAD 1946. god. Preminuo je u Chicagu 1979. god.

Rezo, don Ilija (1904.-1988.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Mandinu Selu kod Duvna. Pastoralno djelovao kao kapelan u Ravnu (1929.), zatim kao župnik u istom mjestu (1930.-1932.), a potom kao župnik u Grabovici. U komunističkom zatvoru proveo je od 1946. do 1955. god. Preminuo je 1988. god.

Rozić, fra Damjan (Ante) (1919.-1991.), rođen u Sretnicama (danas župa Kruševo) 1909. god. Za svećenika zaređen 1934. Kao svećenik djelovao najprije na Širokom Brijegu kao kapelan (1936.-1939.), potom kao župnik u Gorancima (1939.-1942.) i Kongori (1942.-1946.). God. 1946. osuđen na 5 god. zatvora; izdržao gotovo 2 godine (1946.-1948.). Kasnije otišao iz zajednice (1976.), a 1979. službeno isključen iz Provincije. Preminuo u Mostaru 1991. Pokopan u vlastitoj grobnici u rodnom mjestu.

Rupčić, fra Bonicije (Ivan) (1910.-1984.), rođen je na Hardomilju pokraj Ljubuškoga. U Breslauu (danas Wrocław) postigao doktorat 1937. i postao profesorom na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru. Ratne godine provodi naizmjenično u Rimu i Mostaru. Bio je tajnik Provincije od 1943. do 1949. god. U komunističkom zatvoru proveo sedam godina (1949.-1956.). Preminuo je u bolnici u Splitu 1984. god.

Sesar, fra Petar (Marijan), (1895.-1945.), rođen u Kočerinu. Pastoralno djelovao na Širokom Brijegu, Tihaljini, Mostaru i Čapljini. Bio je tajnik i ekonom Provincije od 1934.-1943., a potom župnik u Čapljini od 1943. do 1945. Partizani ga odveli iz župne kuće početkom veljače 1945. i ubili negdje između Čapljine i Domanovića.

Sivrić, fra Zlatko (Ivan) (1893.-1980.), rođen u Međugorju. Bio župnik u Mostarskom Gracu od 1924. do 1949. godine. Dobio je 1970. Orden bratstva i jedinstva zbog spašavanja srpskog stanovništva u ratu. Preminuo je na Širokom Brijegu 1980. god.

Skoko, fra Miroljub (Vlatko) (1911.-1974.), rođen u Grabu (župa Veljaci). Tijekom rata pastoralno djelovao u Blizancima (1940./41.), Nevesinju (1941.-1945.) i Drinovcima (1945./46.). Preminuo je na Kočerinu od srčanog udara 1974. godine.

Smoljan, fra Bernardin (Frano) (1884.-1945.), rođen u Rodoču pokraj Mostara. Bio je dugogodišnji profesor na širokobriješkoj gimnaziji (1910.-1922.), tajnik Provincije (1922.-

1925.) i definitor Provincije (1925.-1928.). Ratne godine proveo je kao gvardijan i župnik na Humcu (1941.-1943.) i kao umirovljenik od 1943. god. Početkom 1945. god. sklonio se u mostarski samostan, odakle su ga partizani sredinom veljače odveli i ubili na Čekrku te ubacili u Neretvu s još šestoricom franjevaca.

Soldo, fra Tugomir (Jakov) (1911.-1965.), rođen u Dragičini (župa Čerin). Teologiju studirao u Mostaru (1932.-34.) i Rimu (1934.-36.). Nakon svećeničkog ređenja u Rimu i povratka u Hercegovinu najprije djelovao kao magistar klerika na Širokom Brijegu (1936./37.), potom kao kapelan na Kočerinu (1937./38.), a onda kao kapelan i vjeroučitelj u Čapljini (1938.-1945.). Posljednjih dana rata odlazi iz Hercegovine i dvije naredne godine (1945.-1947.) djeluje kao kapelan u Zagrebačkoj nadbiskupiji (Našice, Kloštar Ivanić, Marija Bistrica, Čakovec). Potom odlazi u Mađarsku (1947.), a odatle u Austriju i Italiju, gdje naredne tri godine djeluje kao duhovnik sjemeništara u Grottammareu (1947.-1950.). Potom je godinu dana u Rimu (1950./51.), a onda kapelan časnih sestara u San Remu (1951./52.), odakle odlazi u SAD, gdje ostaje do iznenadne smrti. Poginuo je u prometnoj nesreći 17. svibnja 1965. god. u blizini Toleda (država Ohio).

Sopta, fra Martin (Franjo) (1891.-1945.), rođen u Dužicama (župa Rasno). Diplomirao fiziku i matematiku u Beogradu. Kao profesor na širokobriješkoj gimnaziji djelovao 22 godine. Uz to je i sedam godina radio kao profesor na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru. Početkom 1945. partizani su ga uhitili u Čitluku, povelili prema Ljubuškom i pogubili u veljači 1945. na nepoznatom mjestu.

Stepinac, Alojzije (1898.-1960.), zagrebački nadbiskup, potom kardinal i blaženik. Rođen u selu Brezariću pokraj Krašića. Za svećenika je zaređen 1930. godine. Studirao je na Gregorijani od 1924. i studij okončao doktoratom iz teologije 1931. godine. Nakon svećeničkog ređenja imenovan nadbiskupskim ceremonijarom (obredničarom). Tri godine kasnije imenovan je koadjutorom zagrebačkog nadbiskupa s pravom nasljedstva, a nakon smrti nadbiskupa A. Bauera (1937.), dr. Alojzije Stepinac nastupio je kao novi zagrebački nadbiskup. Djelujući u vremenima dominacije totalitarnih ideologija, pozicionirao se kritički i prema nacizmu i prema komunizmu. Komunističke vlasti ga uhitile 18. 9. 1946., a nepun mjesec kasnije (11. 10.) osudile na 16 godina zatvora, uz gubitak građanskih prava, u trajanju od 5 godina. U Lepoglavi je zatočen do 5. prosinca 1951., a onda prebačen u pritvor u župni stan u Krašiću, gdje je i umro 10. veljače 1960.

Stipić, fra Emil (Franjo) (1912.-1945.), rođen u Drinovcima. Pastoralno djelovao kao kapelan u Duvnu (1939.-1941.) i Mostaru (1941./42.), a potom kao župnik u Gorancima (1942.-1945.). Pri povlačenju u Sloveniju, partizani ga uhitili i pogubili na nepoznatom mjestu.

Stojić, fra Drago (Cvjetko) (1908.-1986.), rođen u Gornjem Velikom Ograđeniku (župa Čerin). U vrijeme rata djelovao kao župnik u Ružićima (1941.-1943.) i Klobuku (1943.-1947.). U komunističkom zatvoru proveo tri godine (u dva navrata). Preminuo je na Humcu 1986. godine.

Stojić, fra Gojko (Jakov) (1912.-1942.), rođen u Dragičini (župa Čerin). Bio je kapelan na Širokom Brijegu (1939./40.), Kočerinu (1940.-1942.) i Rakitnu (1942.). Preminuo je u Mostaru od upale moždane opne 1942.

Sudar, Franjo (1903. - ?), ustaški pukovnik. Rođen u Brušanima pokraj Gospića. U Nevesinje odlazi kao ustaški poručnik. U rujnu 1943. imenovan zapovjednikom 1. Ustaškog djelatnog zdruga, a 1944. god. 4. Ustaškog zdruga. Iste godine promaknut u čin ustaškog pukovnika. U ožujku 1945. postaje zapovjednik 8. Hrvatske divizije. Nakon sloma NDH povlači se u Austriju i Italiju, gdje mu se gubi trag.

Šilić, fra Rufin (Damjan) (1911.-1985.), provincijal Hercegovačke franjevačke provincije. Rođen u Trešnjevici kod Konjica (župa Jablanica). Postigao doktorat iz ekleziologije (Breslau, danas Wrocław, 1937.). Od 1937. godine profesor na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru. Potkraj rata prelazi u Sarajevo na novu franjevačku bogosloviju u Kovačićima, zajedničku svim franjevačkim provincijama u NDH (1944./45.). Ukupno dvije godine (u dva navrata) proveo u komunističkom pritvoru. Bio je provincijal hercegovačkih franjevača devet godina (1967.-1976.). Preminuo u Blankenauu u Njemačkoj 1985. godine.

Šimić, Franjo (1900.-1944.), general. Rođen u Gospiću. Završio Višu vojnu akademiju u Beogradu i postao pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Poslije proglašenja NDH pristupio hrvatskom domobranstvu. U veljači 1944. god. promaknut u čin generala. Ubijen u nerazjašnjenim okolnostima 1944. god. u Mostaru.

Šimić, fra Velimir (Ivan) (1896.-1980.), rođen u Alagovcu, župa Ružići. U vrijeme rata pastoralno djelovao u Bukovici (1936.-1947.). Preminuo je u Mostaru 1980. godine.

Škrobo, fra Čedomil (Martin) (1914.-1993.), rođen u Dužicama (župa Rasno). Najprije djelovao kao kapelan na Humcu (1940./41.) i u Čapljini (1941./42.). Potom postaje profesor talijanskog jezika u širokobriješkoj gimnaziji (1942.-1944.). Nakon toga je premješten u Mostar za župnog pomoćnika (1944./45.). U svibnju 1945. bježi pred partizanima, ali je zarobljen u Mariboru. Neko vrijeme provodi u istražnim zatvorima u Ljubuškom i Mostaru (do 1947.). Preminuo je na Humcu 1993. godine.

Šušak, fra Branko (Ivan) (1912.-1945.), rođen u Mokrom, župa Široki Brijeg. Pastoralno djelovao kao kapelan u Čitluku (1939.-1941.) i Mostaru (1941.-1944.), a potom kao župnik u Blizancima (1944./45.). Pri povlačenju u Sloveniju, partizani ga uhitili i pogubili na nepoznatom mjestu u svibnju 1945. godine.

Togonal, Herman Krešo, bivši student veterine, rođen 1914. god. u Travniku, ustaški povjerenik.

Tomas, don Ilija (1901.-1942.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Drinovcima. Nakon svećeničkoga ređenja, pastoralno kratko djelovao kao kapelan u Ravnom i kao župnik na Trebinji. Potkraj 1927. godine preuzeo župu Klepce (današnja Čeljevo i

Dračevo). Ubijen je u noći s 30. travnja na 1. svibnja 1942., tijekom prodora srpskih postrojbi na područje klepačke župe. Jugoslavenska (komunistička) historiografija prikazuje ga kao "monstruma i zločinca spram srpsko-pravoslavnoga življa južne Hercegovine".

Vasilj, fra Jenko (Stanko) (1914.-1945.), rođen u Međugorju. Pastoralno djelovao u Konjici od 1939. do 1945., s tim da je pred kraj rata kratko bio i vojni dušobrižnik. Pri povlačenju pred partizanskom vojskom, uhićen u svibnju 1945. negdje u Sloveniji i pogubljen na nepoznatom mjestu, najvjerojatnije kod Klanjca u Hrvatskom zagorju.

Vasilj, fra Vendelin (Franjo) (1909.-1971.), rođen u Međugorju. Na poslijediplomskom studiju u Parizu postigao dva doktorata. Od 1937. god. profesor je na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru i istodobno tajnik biskupa Mišića. Ponovno pokreće *Kršćansku obitelj* (1938.), koja pod njegovim uredništvom izlazi do 1944. god. Iste godine pokreće novu seriju "Savremenih pitanja", ali je u njoj objavljena samo njegova knjiga *Filozofija komunizma* (Mostar, 1944.). Dospijeva u partizansko zarobljeništvo 1945., no uspijeva pobjeći i skloniti se neko vrijeme kod franjevaca u Mariboru. U Ljubljani su mu franjevci uspjeli isposlovati putovnicu (pod lažnim imenom) za Trst. God. 1946. odlazi u SAD i tamo ostaje do kraja života. Preminuo je u Chicagu 1971. god.

Vištica, fra Serafin (Stanko) (1903.-1998.), rođen u Veljacima. Tijekom rata bio je župnik u Međugorju (1940.-1945.). Uspijeva 1945. pobjeći u Sloveniju, potom u Austriju a onda 1946. u SAD. U Hercegovinu se vratio 1995. god. Umro je na Humcu 1998. godine.

Vrančić, Vjekoslav (1904.-1990.), ekonomist i političar. Rođen u Ljubuškom. Zamjenik ministra vanjskih poslova u NDH i pročelnik Političkog odjela u Ministarstvu vanjskih poslova, potom povjerenik NDH kod talijanske II. armate na Sušaku. Početkom travnja 1944. imenovan ministrom obrta, veleobrta i trgovine i na toj dužnosti ostaje do kraja rata. U ime vlade NDH poslan 4. svibnja 1945. zapovjedniku savezničkih snaga na Sredozemlju, feldmaršalu Haroldu Alexanderu, s ciljem stavljanja NDH na stranu zapadnih saveznika. Pri tome je uhićen i interniran u logor. Uspijeva pobjeći i 1947. odlazi u Argentinu, gdje je i umro 1990. godine.

Vrdoljak, don Jure (1906.-1969.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Drinovcima. Pastoralno djelovao dvije godine kao kapelan u župi Prenj, a potom kao župnik u Studencima od 1934. godine. Pred dolazak partizana, potkraj listopada 1944. godine, napušta Studence i odlazi u Zagreb (stanovao u sjemeništu na Šalati), gdje je ostao do 1945. godine. Nakon povlačenja iz Zagreba, najprije je proveo oko četiri mjeseca na jednoj župi pokraj Maribora, a potom odlazi u Austriju, gdje ostaje narednih pet godina radeći u pastvi s hrvatskim izbjeglicama. Početkom 1950-tih odlazi u Sudbury u Kanadu, gdje po odobrenju mjesnoga biskupa pastorizira sve Slavene. U Torontu, gdje je došao 1953. godine i osnovao hrvatsku župu, ostaje do 1962. godine, kada se vraća u Austriju. Umro je 1969. godine u Salzburgu.

Vukšić, fra Radoslav (Ivan) (1894.-1945.), rođen u Studencima (tada župa Humac, danas župa Studenci). Postigao doktorat na sveučilištu u Beču (1926.). Ravnatelj gimnazije na Širokom Brijegu od 1939. do 1945. godine. Partizani su ga 8. veljače 1945. sa skupinom franjevaca odveli prema Dalmaciji i pogubili negdje na putu (po svoj prilici kod Zagvozda). Pretpostavlja se da mu je tijelo među 18 ekshumiranih tijela (ekshumacija izvršena 2005.) na Đoginoj ledini u blizini Zagvozda, no još nije identificirano.

Vukojević, fra Bosiljko (Milan) (1912.-1983.), rođen u Vašarovićima pokraj Ljubuškog. U vrijeme rata pastoralno je djelovao u Međugorju (1939.-1941.) i Mostaru (1941.-1945.), a onda početkom 1945. odlazi u Zagreb za voditelja rezidencije hercegovačkih franjevaca. U komunističkom zatvoru proveo je tri godine (1948.-1951.). Preminuo je od srčanog udara u Mostaru 1983. god.

Zovko, Ivan (1908.-1945.), ustaški stožernik. Rođen u Oklaju kraj Širokog Brijega. Nakon završene tri godine izbačen iz gimnazije na Širokom Brijegu zbog političkog djelovanja. Potkraj 1930-tih pristupio ustaškoj organizaciji. Radio kao službenik u upravi boksitnih rudnika 1939.-40., a potom u Duhanskoj stanici na Širokom Brijegu. Početkom lipnja 1941. imenovan stožernikom Ustaškog stožera Hum u Mostaru i na toj dužnosti ostaje do potkraj 1942. godine, kada se opet zapošljava u Duhanskoj stanici (i dalje djelatnik u ustaškoj organizaciji kao pričuvni časnik). U travnju 1945. povlači se prema Zagrebu, a u svibnju prema Austriji, gdje je zarobljen i izručen jugoslavenskim vlastima. Uspijeva zakratko pobjeći iz zarobljeničke kolone, ali je opet uhićen i osuđen na smrt 2. srpnja 1945.

Zlopaša, fra Bogomir (Slavko) (1914.-1942.), rođen u Buhovu (tada župa Rasno). Bio je profesor i odgojitelj franjevačkih bogoslova na Humcu (1940.-1941.). Ratne 1941. godine pošao je u Rim dovršiti doktorat iz filozofije, no na putu se teško razbolio. Vratio se s puta na liječenje u Novi Marof, gdje je u travnju 1942. preminuo.

Zovko, don Jozo (1904.-1989.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Bijelom Polju kod Mostara. Bio župnik u Ravnu od 1932. do 1942. god. Za vrijeme rata postavljen za župnika u Klepcima, gdje je ostao do rujna 1943. god. U svibnju 1945. god. emigrirao najprije u Austriju, pa u Rim, a onda 1947. god. u Argentinu. Umro je u Buenos Airesu 1989. god.

Zovko, don Marko (1895.-1970.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Bijelom Polju – Potocima. Bio je župnik u Stocu od 1930. do 1943. god. Zbog ratnih neprilika prešao je 1944. god. u Mostar, a potom u travnju 1945. u Zagreb. U svibnju 1945. emigrirao je u Austriju, a onda u Italiju, da bi dvije godine kasnije otišao u Argentinu. Preminuo je u Buenos Airesu 1970. god.

Zovko, fra Zdravko (Mirko) (1912.-1977.), rođen u Hamzićima (župa Čerin). U vrijeme rata djelovao kao kapelan u Drinovcima (1941.-1943.) i na Humcu (1943.-1945.). Tijekom 1945. proveo kraće vrijeme u komunističkom zatvoru u Sarajevu. Preminuo od tumora u bolnici u Dubrovniku 1977. godine.

Zrno, don Ante (1909.-1945.), svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. Rođen u Duvnu. Imenovan župnim upraviteljem u Viru, gdje je ostao do siječnja 1945. godine. Ubili ga partizani 1945. na nepoznatom mjestu.

Zubac, fra Augustin Leopold (Ludovik) (1890.-1945.), rođen u Čitluku. Dugogodišnji profesor na širokobriješkoj gimnaziji (1916.-1930.). Od 1930. god. do smrti 1945. djelovao kao kapelan na Širokom Brijegu, a od 1934. kao upravitelj franjevačke električne centrale na rijeci Lištici. Partizani su ga ubili 8. veljače 1945. u Mostarskom Gracu, kamo se bio sklonio s nekolicinom franjevaca.

Zubac, fra Tihomir (Tadija) (1918.-1945.), rođen u Gradnicima. Nakon svećeničkog ređenja pastoralno djelovao samo u Grudama (1944./45.). Pri povlačenju pred partizanima uhićen je u Sloveniji i u svibnju 1945. pogubljen na nepoznatom mjestu.

Zubac, fra Zdenko (Andrija) (1911.-1945.), rođen u Gradnicima. U vrijeme rata pastoralno djelovao u samostanu na Širokom Brijegu (1940.-1943.) i kao župnik u Ružićima (1943.-1945.), gdje su ga partizani uhitili, odveli u zatvor u Ljubuški i kasnije ubili. Tijelo mu je identificirano 27. listopada 2007. na KBC-u Split.

Žanić, Milovan (1882.-1946.), odvjetnik i predsjednik Zakonodavnog povjerenstva u NDH. Rođen u Senju. Član vlade NDH. Na vlastitu molbu umirovljen 1943. god. U svibnju 1945. odlazi u Austriju, a potom u Italiju, gdje je umro u logoru 1946. godine.

Žanko, Dušan (1904.-1980.), književnik i diplomat. Rođen u Trilju. Nakon proglašenja NDH imenovan za intendanta Hrvatskoga državnog kazališta (do 1943.). U prosincu 1941. fra Dominik Mandić predlagao ga je za hrvatskog poslanika pri Svetoj Stolicu. Nakon 1943. djelovao je u Ministarstvu vanjskih poslova; jedno vrijeme kao poglavar gospodarsko-kulturnog izaslanstva NDH u vichyjevsjoj Francuskoj. U svibnju 1945. odlazi u Italiju, gdje je s prof. Petrom Barezom izvijestio papu Pia XII. o položaju hrvatskog naroda tih dana. Britanske vojne vlasti ga uhićuju u travnju 1947., ali im uspijeva pobjeći. Iz Italije odlazi u Argentinu, gdje je radio kao upravitelj knjižnice. God. 1953. odlazi u Venezuelu. Tamo od 1961. predaje na Agronomskom fakultetu Središnjeg sveučilišta u Caracasu. Umro je 1980. god.

Izvori i literatura:

Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru:

1. Imenik franjevaca (u digitalnom obliku prir. Ante Tomas).
2. Tabule (resporedi osoblja) (u digitalnom obliku prir. Ante Tomas).

AUGUSTINOVIĆ, Anto, *Povijest Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini a poglavito u Usori i Žepču. Prilog povijesnom istraživanju o Hrvatima i Crkvi u Hrvata u Bosni i Hercegovini*, Mostar – Žepče, 1997.

BENIGAR, Aleksa, *Alojzije Stepinac. Hrvatski kardinal*, ZIRAL, Rim, 1974.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb, 1966. (1-6).

ILIĆ, Žarko, “Hercegovački franjevci u komunističkim zatvorima”, u: *Fra Ferdo Vlašić – vizionar i patnik* (spomenica), Tomislavgrad, 2005., str. 102-113.

JOLIĆ, Robert, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011.

JOLIĆ, Robert – GRBEŠ, Jozo, *Stoljeće vjernosti. Jubilarna spomen-knjiga o franjevcima Hrvatske franjevačke kustodije Svete Obitelji za Ameriku i Kanadu*, Chicago, 2000.

Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine, 1. (A-Đ), Hrvatski leksikografski institut Bosne i Hercegovine, Mostar, 2009.

Hrvatski franjevački biografski leksikon, Zagreb, 2010.

KRIŠTO, Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, I., Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 1998.

MARIĆ, Ante, et al., *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, Mostar, 2007.

MARIĆ, Franjo (ur.), *Gdje su oni stali, mi nastavljamo. Pokojni svećenici Vrhbosanske nadbiskupije od 1882. do 30. 4. 2007.*, Sarajevo, 2007., str. 23.

MATIJEVIĆ, Zlatko, “‘Magnum crimen’ hrvatske historiografije. Hrvatski katolički pokret i stvaranje jugoslavenske države u interpretaciji Viktora Novaka”, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (ur. S. Lipovčan i Lj. Dobrovšak), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2005., str. 135-167.

PERIĆ, Ratko, *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000.

Svjedoci vjere i rodoljublja. Zbornik radova o stradalim biskupijskim svećenicima u Hercegovini (prir. B. Goluža), Mostar, 2005.

Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945. (gl. urednik D. Stuparić), Zagreb, 1997.

VUKŠIĆ, Tomo, *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, Mostar, 2000.

Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925, Zagreb, 1925.

Različite mrežne stranice (google).

Manje poznate riječi i izričaji

acikosum, ačkosum, aškosum (ar.-tur.) – bravo! živio! svaka čast!

actus primo primi (lat.) – na prvu ruku, ne razmišljajući što će biti poslije, na što će nešto poslije izići

audiatur et altera pars (lat.) – neka se čuje i druga stranka, neka i protivna strana kaže svoje mišljenje

burmuntije, točnije: bujrontija (tur.) – pismo, dokument, ukaz

ćage, pl. ćageta (tur.) – papir, pismo, potvrda (izvorno: pismena zapovijed pašina ili vali-jina)

fugitivus (lat.) – bjegunac, ovdje: redovnik (konkretno franjevac) koji se na svoju ruku, mimo znanja i odobrenja poglavara nalazi izvan samostana ili redovničke kuće

preparandija (lat.) – učiteljska škola.

sekularizacija (lat.) – postupak razrješenja nekoga redovnika od redovničkih zavjeta i učla-njenje u neku biskupiju (tako on iz redovničkoga prelazi u dijecezanski kler)

spiritus rektor (rector!) (lat) – duhovni predstojnik

terđah, terđaj – 1. zanatlijski stol na kome zanatlija radi 2. kalup, model.

Timeo Danaos et dona ferentes! (lat.) – Bojim se Danajaca, t. j. Grka, čak i kad nose daro-ve (stih iz Vergilove *Eneide* koji se odnosi na trojanskog konja), u značenju: valja se nekoga čuvati i kad pokazuje lijepo lice, jer ima skrivene nedobronamjerne nakane

valetudinarius (lat.) – bolesnik; konkretno: redovnik koji se nalazi u nekom samostanu na oporavku ili liječenju, bez ikakva posebnog zaduženja ili službe

Priredio: dr. Ivica Šarac

HERCEGOVINA FRANCISCANA
Časopis za duhovnost, znanost i umjetnost
Godina VII, broj 7, Mostar, 2011.

Izdavač

Hercegovačka franjevačka provincija, Mostar

Uredništvo

dr. sc. fra Ivan Dugandžić
dr. sc. fra Serafin Hrkać
dr. sc. fra Ivan Ivanda
dr. sc. fra Robert Jolić
dr. sc. fra Tomislav Pervan
mr. sc. fra Miljenko Mića Stojić

Glavni i odgovorni urednik

dr. sc. fra Tomislav Pervan

Zamjenik glavnog urednika

dr. sc. fra Ivan Ivanda

Tajnik Uredništva

dr. sc. fra Robert Jolić

Lektorica

Ružica Tolić, prof.

Prijevodni sažetaka na engleski jezik

prof. dr. sc. Marijana Sivrić

Korektor

dr. sc. fra Robert Jolić

Računalna obrada i prijelom

FRAM-ZIRAL, Mostar

Tisak

FRAM-ZIRAL, Mostar

Naklada

500 primjeraka

ISSN 1840-1139